

EGYHÁZ – IRODALOM – TUDOMÁNY

Kis János
(1770–1846)

Szerkesztette
Fórizs Gergely,
Kertész Botond és
Vaderna Gábor

reciti – Evangélikus Országos Gyűjtemény
Budapest, 2021

A kötet megjelenését támogatta

LENDÜLET

A borítón Kis János arcképe látható,
melyet Johann Niedermann festménye alapján Johann Neidl metszett rézbe.
A portré eredetileg „Kis János’ Versei.
Kiadta Kazinczy Ferencz. I. kötet. Pest 1815.” -ben jelent meg.

© Szerzők, r e c i t i, Evangélikus Országos Gyűjtemény

ISBN 978-615-6255-21-1
Hálózati kiadás ISBN 978-615-6255-22-8
ISSN 2732-2122

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc*
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>) feltételei szerint
szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.

A kötetek honlapunkról letölthetők.

Éljen jogaival!

A kiadásért felelős az Evangélikus Országos Gyűjtemény igazgatója
Tördelte és borítóterv Rezesy Szabolcs
Nyomdai kivitelezés Kódex Könyvgyártó Kft.
Felelős vezető Marosi Attila

TÓTH KÁLMÁN

Kis János *Emlékezéseinek* újrólvasási lehetőségei*

1. BEVEZETÉS

Kis János 1845-ben és 1846-ban adta közre *Kis János Superintendens' emlékezései életéből* című önéletírásának első két közleményét. Az első *Nevendékségét, professzorságát és predikátorságát tárgyazó emlékezések*, a második *Írói pályáját tárgyazó emlékezések* alcímmel jelent meg Sopronban. A harmadik, a Dunántúli Evangélikus Egyházkerületben betöltött szuperintendensi pályafutását bemutató közlemény befejezetlenül kéziratban maradt, ami elkészült belőle, csak 1890-ben jelent meg az *Olcsó könyvtár* sorozatban a Franklin-társulat kiadásában, mely máig a mű egyetlen teljes kiadásának tekinthető.¹

Kis János *Emlékezéseinek* kontextuális olvasása több tudományterület számára is fontos adalékokat hozhat, hiszen olyan egyedi nézőpontú átfogó korrekonstrukcióról van szó, mely egy európai horizontú, a klasszikus és modern szerzők munkáiban egyaránt jártas első generációs értelmiségi szemszögéből mutatja be kora megtapasztalt valóságának igen széles spektrumát. Tanulmányomban Kis János autobiográfiája újrólvasási lehetőségeinek számbavételére teszek kísérletet, különös tekintettel a mű interdiszciplináris forrásértékére, bemutatva a szövegvilága alapján rekonstruálható nemzedéki emlékezetet és kulturális identitást, mely egy II. József korától majdnem a reformkor végéig terjedő hosszú pálya retrospektív áttekintésével fontos művelődés- és mentalitástörténeti tanulságokkal is szolgálhat a korszak kutatói számára.

* A szerző a Nemzeti Közzolgálati Egyetem Eötvös József Kutatóközpont Politika- és Államelméleti Kutatóintézet tudományos segédmunkatársa.

¹ Kis János Superintendens, *Emlékezései életéből: Maga által feljegyezve: Első közlemény: Nevendékségét, professzorságát és predikátorságát tárgyazó emlékezések* (Sopron: Özvegy Kulcsárné, 1845); Kis János Superintendens, *Emlékezései életéből: Maga által feljegyezve: Második közlemény: Írói pályáját tárgyazó emlékezések* (Sopron: Özvegy Kulcsárné, 1846); Kis János superintendens, *Emlékezései életéből: Maga által feljegyezve, Második kiadás, kiad. H. Á., Olcsó könyvtár* (Budapest: Franklin-társulat, 1890).

2. KIS JÁNOS EMLÉKEZÉSEI MINT AUTOBIOGRÁFIA: AZ ÉN SZÍNREVITELE

A nemzetközi irodalomkutatásban az önéletírás klasszikus alkotásainak újraértelmezései évtizedek óta hatékony irányzatot képviselnek, tekintettel arra, hogy a szövegek újraolvasását szükségessé tette a kortárs irodalmi környezet megváltozása. A szöveget a jelentésképződés helyeként felfogó posztstrukturalista megközelítési mód szerint az autobiografikus szövegek, így Kis János *Emlékezései* is, Philippe Lejeune nyomán megfogalmazva „egy értékvilágot, a világ iránti sajátos nyitottságot, ismeretlen tapasztalatokat közvetítenek.”² A referenciális olvasási módot legitimáló önéletrajzi paktumra, valamint a mű forrásértékéből fakadó gyakori szakirodalmi idézésére most nem térek ki, ezekkel doktori disszertációm-ban már részletesen foglalkoztam,³ essék viszont néhány szó az *Emlékezések* szövegében megképződő én értelmezési lehetőségeiről.

A Kis megítélésében már a 19. század közepétől domináns minősítések, az önállótlanúság, középszerűség és mindenekelőtt a szerénység toposza Kis időskori önértelmezésére vezethetők vissza. Mindez természetesen magyarázható lehetne a szuperintendens „reális” önértékelésével, akinek nem csak *Emlékezései*, de fennmaradt levelezése alapján sem szállt fejébe a dicsőség Kazinczy magasztaló kanonizációs gesztusaitól, melyek költészetének rangját schilleri magasságokba emelték, ezek azonban nem pusztán Kazinczy személyes elfogultságából fakadtak, hanem levelezhetők *imitatio*-elven alapuló klasszicista esztétikai nézeteiből is.⁴ A fokozatosan teret nyerő eredetiségkultusz magával hozta Kis kanonikus helyének megváltozását, Kölcsey Ferencnél még ő „a’ Magyar Nemzetnek philosophus poétája”,⁵ aki Csonkai Vitéz Mihály és Berzsenyi Dániel előtt áll az irodalmi kánonban, a romantikus nemzedék viszont már egyre gyakrabban kérte számon rajta az eredetiség hiányát. A levelezésük szerint vele személyesen is jó viszonyt ápoló Toldy Ferenc elsősorban irodalomtörténeti megfontolásokból tarthatta fontosnak Kis műveinek gyűjtemé-

² Vö. Philippe LEJEUNE, „Az önéletírás meghatározása”, ford. Z. VARGA Zoltán, *Helikon* 48, 3. sz. (2002): 272–285.

³ TÓTH Kálmán, *Nemzedéki emlékezet és kulturális identitás Kis János superintendens Emlékezései életéből című művében*, doktori disszertáció, kézirat (Budapest: ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2010).

⁴ Kazinczy Kis János költeményeivel kapcsolatos nézeteinek értékeléséhez vö. TÓTH Orsolya, „Kis János és a kortárs kritika”, in TÓTH Orsolya, *A múlandó és a múlhatatlan: Kazinczy és kortársai irodalmi szemléletmódjainak diszkurzív határai*, 21–40 (Budapest: Ráció Kiadó, 2009).

⁵ KÖLCSEY Ferenc, „Kis János versei”, *Tudományos Gyűjtemény* 1, 2. sz. (1817): 124–129, 125.

nyes kiadását. Számára is elsősorban az eredetinek tekinthető művek bírtak kiemelt jelentőséggel, de a nemzeti nyelvű irodalom alakulástörténetének szempontjából a fordításokat és utánérzéseket sem tartotta teljesen értékteleneknek.⁶ Maga Kis sem vitatta soha a romantikus nemzedék eredetiségigényének létjogosultságát, de tudatában volt az esztétikai elvek történetileg változó mivoltának, és az irodalmi műalkotások létrehozása társadalmi és kulturális korlátainak.

Az 1842-ben íródott, de csak 1845-ben és 1846-ban publikált *Emlékezéseiben* kirajzolódó önkép legfontosabb elemei a következőkben ragadhatók meg: művének bevezetésében Kis utal arra, hogy a különféle életírások ifjúságának kedvelt olvasmányai közé tartoztak, és „azokat nem csak időtöltés, hanem épülés végett is örömet használta”.⁷ Az öregkor lehetőséget ad arra, hogy tapasztalatait és pályafutásának tanulságait másokkal is megossza. Hangsúlyozza, hogy nem kíván versenyre kelni az autobiográfia olyan kanonikus mintáival, mint Augustinus és Rousseau vallomásai. Írását elsősorban családjának és jó barátainak szánja, „[a] zonban minthogy a’ nyomtatót másolóm gyanánt nézem, több példányokat is készítették, hogy mások is, kiknek kedvek tartja, a’ munkát olvashassák, ’s ha miben lehet, hasznát vehessék.”⁸ Saját maga és kortársai erényeinek és hibáinak elfogulatlan bemutatására tesz kísérletet, de reflektál ezen célkitűzés korlátaira is:

Igaz, hogy az önismeret nehéz; de azért szorgalmas és nyomos vizsgálás után saját hibáinkat és gyarlóságainkat megismernünk nem lehetetlen. [...] Azonban e’ munkát nem nagy ember írja, ’s nem is olly igérettel, hogy minden cselekedeteiről ’s egész benső mivoltáról pontosan vallást teend; csak középserű ember rajzolja élete némelly környülményeit, ’s ugy hiszi, hogy rajzolása a’ magához hasonlókra nézve, ha ezek elégséges felebaráti szeretettel bírnak, nem lesz egészen érdektelen ’s haszontalan.⁹

A saját középserűség hangsúlyozásának toposza korántsem jelenti azt, hogy a szerző ne lett volna tudatában saját érdemeinek, de hívő keresztény emberként tudatában volt saját gyarlóságának és esendőségének is, mely összhangban van a

⁶ Vö. Toldy Kis János-életrajzával, melyben több helyen is a irodalom akkori állapotából vezeti le Kis költészetének jellemző vonásait: SCHEDEL [TOLDY] Ferenc, „Kis János élete”, in Kis János, *Poetai munkái*, kiad. D. SCHEDEL [TOLDY] Ferenc, Nemzeti könyvtár (Pest: Hartleben K. Adolf, 1846), III–XXXIX.

⁷ Kis, *Emlékezései...*, (1845), 2.

⁸ Uo., 5.

⁹ Uo., 7.

protestáns teológia azon alaptételével, mely szerint Isten előtt mindannyian bűnösök vagyunk, és semmilyen érdemszerzésre nem vagyunk képesek, a megigazulás egyedül Isten kegyelméből és a Krisztus feltámadásába vetett hit által lehetséges. Kis János lutheri reformáción alapuló megélt hitét példázzák a Győri evangélikus gyülekezet felkérésére általa összeállított 1811-ben megjelent *Keresztény új énekes könyv*ben található énekszövegei is, melyek közül több megtalálható a jelenleg használatos evangélikus énekeskönyvben is, például az eredetinek tekinthető 101. (*Zengd lelkem ez új reggelt*) és 382. (*Bűnösöknek Megváltója*), vagy az átdolgozásnak tekinthető 65. (*Imádjátok Istenünket*) és 450. (*Gyorsan folyó időmet*).¹⁰

Kis János *Emlékezéseiben* megkonstruált énképe az életművére vonatkozó, *Emlékezésein* kívüli kontrollforrások viszonylatában is hitelesnek tekinthető, és a saját jelentőségét, a maga korában betöltött, és egymással szoros összefüggést mutató irodalmi, tudományos, egyházi és társadalmi pozícióját annak valós értékénél alacsonyabbra értékelő gesztusai nem csupán az őt ért támadások elleni védekezés alakzataiként, hanem egy hívő keresztény ember és példamutató egyházi előjáró belülről fakadó alázataként is felfoghatók.

3. NEVELÉSTÖRTÉNETI KONTEXTUSOK: A BILDUNG ALAKZATAI A FALUSI ISKOLÁTÓL GÖTTINGENIG ÉS JÉNÁIG

Kis János *Emlékezéseinek* első közleményében a *Neveltetésemet tárgyazó emlékezések* címet viselő első részben tekint vissza tanulóéveire. Csak nagy vonalakban tekintjük át az iskoláztatásával kapcsolatos adatokat és reflexiókat. Jobbágy családból való származása ellenére már kisgyermekként megszerette a könyveket (a 14. lapon 11 könyvet sorol fel cím szerint, mint amelyek meg voltak a szülői házban, főként kegyességi irodalmat, de megemlíti „Rimai és Balassa” verseit is), és szülei segítségével megtanult olvasni, sőt „az atyám’ utmutatása szerént betüket csinálni is megtanulék”,¹¹ ami bizonyítja a nyugat-dunántúli protestánsok országos viszonylatban is kiemelkedő műveltségi szintjét, ugyanis jobbágy szülei mindketten tudtak

¹⁰ *Keresztény új énekes könyv, melyet szerzett és egynehány magános áhíthatosságra tartozó Imádságokkal egygyütt kiadott a’ Nagy-Győri Augustana Confessiót tartó Evangelika Gyülekezet* (Győr: Özvegy Streibig Józsefné, 1811). Lásd *Evangélikus énekeskönyv: A Magyarországi Evangélikus Keresztény Egyház énekeskönyve*, Hatodik kiadás (Budapest: A Magyarországi Ev. Egyház Sajtóosztálya, 1991).

¹¹ Kis, *Emlékezései...*, (1845), 14.

olvasni, és apja írni is, ő maga pedig tíz esztendősen úgy került a tétii iskolába, hogy már tudott írni-olvasni. A következő esztendőben a vadosfai magyar iskolába került, majd pedig az új-malomfői prédikátor Dubovay János és a vadosfai tanító Laky István, akik felismerték Kis tanulásra való tehetségét, meggyőzték szüleit, hogy taníttassák őt tovább. Így előbb a vadosfai „deák iskolába” került, majd néhány hónap után a soproni líceum növendéke lett. A *Soproni-oskoláztatásom* címet viselő második szakaszban bemutatja az ottani diákélet és a nevelés-oktatás akkori jellemzőit. Név szerint ír tanáiról, azok pedagógiai módszereiről, jelleméről, a diákokra gyakorolt hatásukról. Közülük Nagy-Mesterházy Jánost, Vietorisz Jonathánt és Schwartner Mártont emeli ki, mint akik rá a legnagyobb hatással voltak. Leírja az egyik tanuló társával, Németh Lászlóval kötött, iskolai és „akadémiai” pályájukon is túlmutató, Németh korai haláláig tartó szoros barátságát is. Ők ketten még néhány társukkal a kötelező tananyagot túl magánszorgalomból kezdték el a művelt európai nemzetek nyelveinek tanulását. Először a francia nyelvvel kezdték, majd Kis és Németh az olasz, angol és spanyol nyelvben is elkezdtek gyakorolni magukat, és eljutottak a könnyebb írók megértéséig.¹² Magánszorgalomból fakadt az első magyar önképzőkörnek tekinthető Soproni Magyar Társaság létrehozása is, melyhez Kis János adta az ötletet: „Én legelőbb Némethet, azután más egy pár barátomat felszólítottam, hogy gyűljünk össze hetenkint egyszer ’s olvassunk egymás ítélete meghallgatása végett magyar nyelven készíttendő munkákat. A’ gondolat kedvelést nyere.”¹³ A társaság kapcsolatba lépett a magyar nyelvű kultúra és közélet több jeles személyiségével is, akik támogatták célkitűzéseit (Görög Demeter, Kerekes Sámuel, Péczeli József, gróf Széchényi Ferenc).¹⁴

A soproni líceum elvégzése után Németh Lászlóval együtt albizálásra indult, melyről az első közlemény harmadik szakaszában számol be részletesen.¹⁵ Az albizálás a protestáns prédikatori pályára készülő, többnyire nehéz anyagi helyzetű ifjak által tett körutazás volt, mely során adományokat gyűjtöttek tervezett külföldi egyetemi tanulmányaik finanszírozására saját vallási felekezetük körében, melyhez magukkal vittek egy albumot, emlékkönyvet, melybe az adományozók beírták neveiket és valamilyen tanulságos gondolatot. Kis és Németh 1790 májusában

¹² Uo., 47.

¹³ Uo., 51.

¹⁴ BODOLAY Géza, *Irodalmi diáktársaságok 1785–1848* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963), 126–133; KOVÁCS Sándor, *A soproni ev. lyceumi Magyar Társaság története 1790–1890* (Sopron: Magyar Társaság, 1890), 42–56.

¹⁵ KIS, *Emlékezései...*, (1845), 69–99.

indultak el egy közösen bérelt szekéren, bejárták a Dunántúl északnyugati részét, majd a Felvidéken keresztül Nyíregyháza és Debrecen útba ejtésével az Alföldön át Pestre mentek, majd visszatértek Sopronba. Útjukon több jeles íróval is sikerült találkozni, így Győrben Rát Mátyással, Késmárkon Genersich Jánossal és testvéreivel, Sámuellel, Kassán Batsányi Jánossal és Baróti Szabó Dáviddal, Debrecenben Benedek Mihállyal és Kolmár Józseffel, Kecskeméten Gőből Gáspárral.¹⁶ Pécelen fogadta őket Ráday Gedeon, aki megmutatta nekik könyvtárát, „s különben is példás kegyességgel bána velünk és szép atyai intésekkel bocsáta el magától.”¹⁷ Pesten felkeresték korábbi tanárukat, Schwartner Márton, aki bemutatta őket több jeles tudós, így Dugonics Andrásnak, Koppi Károlynak, Horányi Eleknek, Spielenberg Pálnak; találkoztak báró Podmaniczky Józseffel, Versegly Ferencsel, Virág Benedekkel és Fejér Györggyel is,¹⁸ Komáromban pedig Péczeli Józseffel.¹⁹

A negyedik szakaszban, mely az *Akademiai életem* címet viseli, Kis göttingeni és jénai egyetemi tanulmányaira emlékezik vissza.²⁰ 1791. szeptember 18-án indult el Sopronból Németország felé. Németh Lászlóval együtt Göttingenbe mentek, melynek 1734-ben alapított egyeteme a kor legrangosabb közép-európai protestáns egyetemének számított. Kis részletesen ír az ottani diákélet jellegzetességeiről, megemlíti a leghíresebb professzorokat, akik közül leginkább Christian Gottlob Heyne, Gottlieb Jakob Plank, Ludwig Timotheus Spittler, Johann Gottfried Eichhorn és Gottfried August Bürger hatottak rá. Megemlékezik a vele együtt ott tanuló magyarokról is, mások mellett Barczafalvi Szabó Dávidról és Budai Ézsaiásról is, beszámol gróf Teleki József és titkára, Mátyási József látogatásáról. Miután egy esztendő telt el a Georgia Augustán, a második évre Jénába ment át, ottani tanárai közül Johann Jakob Griesbach, Christian Gottfried Schütz, Karl Leonhard Reinhold, Heinrich Eberhard Gottlob Paulus és Friedrich Schiller nevét emeli ki. Jénából írt először levelet Kazinczynak, aki azt „a legforróbb indulattal ’s szíveséggel fogadta”, és válasza egy közel negyven évig tartó, és irodalmi pályájára döntő befolyást gyakorló barátság kezdete lett. Egyetemi tanulmányaival kapcsolatban Kis fontosnak tartja megemlíteni, hogy tanulmányai tervszerű folytatására nem kapott kellő útmutatást, de sikerült idejét jól beosztania, azonban olvasási szenvedélyéből fakadóan elég felületes módon sajátította csak el az ott szerzett ismereteket, mivel figyelmét

¹⁶ Uo., 70–71, 84, 85–86, 89–90, 91–92.

¹⁷ Uo., 92.

¹⁸ Uo., 93.

¹⁹ Uo., 95–96.

²⁰ Uo., 99–123.

túlságosan nagy mértékben kötötték le a francia forradalommal kapcsolatos hírek, az azzal kapcsolatos újságok, röpiratok és könyvek.²¹

Kis János számára az irodalom és a tudományok szeretete, a folyamatos önművelés igénye a világ dolgainak megértésére és az azokban való eligazodásra irányuló törekvéssel együtt korán egész személyiségét meghatározó benső szükségletté vált. Tanulmányai során igyekezett a számára hozzáférhető legmagasabb szintű tudás és műveltség elsajátítására, követve a lutheri reformáció és a felvilágosodás szellemiségét, és ez az identitásképző *Bildung* egész pályáját végigkísérte.²²

4. AZ EMLÉKEZÉSEK MINT KULTÚRTÖRTÉNETI FORRÁS: KIS JÁNOS KULTURÁLIS IDENTITÁSA

Kis János kulturális identitásának meghatározó elemei az *Emlékezések* tanúsága szerint a latin *humanitas* és a lutheri reformáció örökségére vezethetők vissza, mely soproni éveiben kiegészült az újabb nyugat-európai (leginkább német, francia, angol és olasz) írók klasszicista és preromantikus esztétikai elveivel és a magyar felvilágosodás kortárs irodalmával. Kis János pályakezdése idején a Magyar Királyság területén még az írott dolgok összességét jelentő egységes *litteraria* fogalom dominált,²³ a tudományok és a szépirodalom elkülönülése, mely még a „magyar irodalomtörténet-írás atyja”, Toldy Ferenc számára sem volt egyértelmű,²⁴ Kis János munkásságában nem következett be, szépirodalmi és tudományos-ismeretterjesztő, műfordító, valamint egyházi szónoki tevékenységét egyaránt írói munkássága részének tekintette.

²¹ Uo., 120–121.

²² A *Bildung* fogalmának jelentésrétegeiről lásd HORKAY HÖRCHER Ferenc, „Önképzés és közösség-építés – a Bildung-eszmény eszmetörténeti és esztétikai jelentései”, *Magyar Művészet* 2, 3–4. sz. (2014): 2–9; FÓRIZS Gergely, „Álpeseken Álpesek emelkednek”: A képzés eszménye Berzsenyi elméleti szövegeiben, *Klasszikusok* (Budapest: Universitas Kiadó, 2009), 16–37; VADERNA Gábor, *Élet és irodalom: Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében*, *Ligatura* (Budapest: Ráció Kiadó, 2013), 59–101; SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, *Csokonai könyvtár* 16 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998), 404–424.

²³ A *litteraria* fogalmával kapcsolatban lásd CSÖRSZ Rumen István, HEGEDÜS Béla és TÜSKÉS Gábor, szerk., *Historia litteraria a XVIII. században*, *Irodalomtudomány és kritika* (Budapest: Universitas Kiadó, 2006).

²⁴ Toldy Ferenc irodalomtörténeti munkásságáról lásd DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, *Irodalomtudomány és kritika* (Budapest: Universitas Kiadó, 2004).

Kis kulturális identitása nagyon közel állt a Kazinczy által képviselt neológia elveihöz, de nem tekinthető a „széphalmi mester” kritikátlan követőjének, hiszen önálló véleményét Kazinczyval szemben mindig vállalta, aki ezt el is fogadta tőle, hiszen személyes viszonyuk soha nem romlott meg. Kis kultúráközvetítő tevékenysége is rendkívül figyelemre méltó, fordításai és átdolgozásai (versben és prózában egyaránt) igen széles spektrumot fognak át, melyhez nagymértékben hozzájárult nyelvismeretének már említett gazdagsága. Első nagyobb nyilvánosság előtti irodalmi sikerét is egy angol eredetiből készített fordítással érte el, Robert Lowth püspök *The Choice of Hercules* (magyarul *Herkules választása*) című allegorikus költeményének átültetésével. Pályája késői szakaszában pedig Hugh Blair *Retorikai és esztétikai leckéinek* fordítása bizonyult nagy hatásúnak egészen a 19. század utolsó évtizedeiig.²⁵ Blair a skót felvilágosodás kiemelkedő képviselője volt, akinek a révén Kis János munkássága a csiszoltság diskurzusával²⁶ is kapcsolatba hozható, amit megerősít, hogy Kis a skót felvilágosodás egy másik fontos alakjának, William Robertsonnak történetírói munkásságát is ismerte, bár az ő munkájából készített kivonatos fordításához, mely a *Tudománytárban* jelent meg, nem az angol eredetit, hanem Julius August Remer átdolgozott német fordítását használta fel.²⁷

Hogy mennyire meghatározó jelentőséggel bírt Kis János számára az antik görög és latin irodalom, meggyőzően bizonyítják élete utolsó évtizedeiben készített magyar fordításai, melyek közül több az általa kiadott *Soproni Estvék* című gyűjteményes kötetekben, illetve a Kisfaludy Társaság kiadványaiban jelent meg. Kis fordított Horatius, Ovidius, Persius, Iuvenalis, Xenophón, Eutropius, Quintilianus, Seneca, Cicero, Pszeudo-Longinosz és Suetonius műveiből is, ami kiváló latin és görög nyelvismeretről és az antik kultúrában való elmélyült jártasságról tesz tanúbizonyságot. Klasszika-filológiai érdeklődése azonban nem tekinthető öncélúnak, célja a magyar nyelv fejlesztése, kifejezési lehetőségeinek bővítése volt, annak

²⁵ Lowth 1743-ban kiadott költeményének eredeti címe *The Judgment of Hercules* volt. Georg Friedrich Händel ez alapján készült szöveggönyvre 1750-ben komponált oratóriuma címének hatására a későbbi kiadásokban az eredeti költemény *The Choice of Hercules* címmel jelent meg antológiaiakban. Kis Blair-fordításáról és annak utóéletéről lásd ADAMIK Tamás, ADAMIKNÉ JÁSZÓ Anna és ACZÉL Petra, *Retorika* (Budapest: Osiris Kiadó, 2005), 214–215.

²⁶ A csiszoltság diskurzusával kapcsolatban lásd BODROGI Ferenc Máté, *Kazinczy arca és a csiszoltság nyelve: Egy önprezentáció diszkurzív háttere*, Csokonai könyvtár 51 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012).

²⁷ Robertson német recepciójáról lásd László KONTLER, *Translations, Histories, Enlightenments: William Robertson in Germany, 1760–1795*, Palgrave Studies in Cultural and Intellectual History (New York: Palgrave MacMillan, 2014).

bizonyítása, hogy a művelt nyugati nyelvekhez hasonlóan a magyar is elérkezett a kiműveltségnek azon fokára, amikor alkalmasnak bizonyul az antik auktorok nyelvének visszaadására, amit a világirodalmi rangú eredeti művek létrehozásának szempontjából a kor felfogásában előfeltételnek tekintettek.

5. TÁRSADALOMTÖRTÉNETI KONTEXTUSOK: PÁLYAVÁLASZTÁSI ÉS KARRIERÉPÍTÉSI STRATÉGIÁK

Kis János *Emlékezéseinek* első közleményében részletesen foglalkozik a számára Jénából való hazatérése után egyre sürgetőbbé váló pályaválasztás nehézségeivel. Sopronba való visszaérkezése után nem sokkal „igen baráti hangon irtt”²⁸ levelet kapott volt tanárától, Schwartner Mártontól, aki beajánlotta őt báró Prónay László „kisasszonyaihoz házi tanítóul”.²⁹ Néhány nappal később, amikor szüleinél, Rábaszentandráson tartózkodott, üzenet érkezett hozzá a győri evangélikus gyülekezet felügyelőjétől, aki a megüresedett győri „professori hivatal” ideiglenes elvállalására szólította fel őt, melynek végleges betöltéséről azonban csak a decemberi közgyűlés fog határozni. Kis nehéz döntés előtt állt:

Bár melly igen örültem is ezen felszólításnak, még sem csekély zavarba jövék miatta. Egy felől professorságra vala legnagyobb hajlandóságom; 's most arra éppen azon magyar városban nyila félig meddig kilátásom, mellyben lakhatni egy pár évvel előbb olly boldogságnak tartottam, másfelől attól félttem, hogy talán a' választáskor itt is másé lessz az elsőség, 's báró *Prónaynál* is elvesztem az ajánlott helyet, és így a' példabeszéd szerint „két szék között pad alá esem.”³⁰

Már itt, a pályaválasztási döntéshelyzetben megmutatkoztak a Kis által tudatosan alkalmazott karrierépítési stratégia bizonyos elemei. Győr felé menet útközben felkereste Győri-Szemerén Matkovich Pált, a kőszegi kerületi királyi tábla ülnökét és a dunántúli evangélikus egyházkerület világi felügyelőjét, akiről hallomásból tudta, hogy elvárja a külföldi egyetemekről visszatért és egyházi pályára vágyó jelöltek látogatását. A lutheri orthodoxia irányzatának híveként az újabb teológiai irányzatokkal szemben bizalmatlan Matkovich kérdéseire visszaemlékezése

²⁸ Kis, *Emlékezései...*, (1845), 126.

²⁹ Uo., 126.

³⁰ Uo., 127–128.

szerint félelem nélkül válaszolt, védelmezve az újabb teológusok nézeteit. Matkovich a másnapi szüret idejére is magánál tartotta, és alaposan megvizsgálta az általa tehetségesnek és magasabb hivatalok betöltésére is alkalmasnak látott Kist, aki számára ez az eredményes kapcsolatfelvétel későbbi pályafutása szempontjából is meghatározó jelentőségűnek bizonyult.

Győrbe történt megérkezése után felkereste a prédikátorokat. Rát Mátyásnál tett látogatásakor véletlenül Schwartnerrel is találkozott – beszélgetésük jelenét Kis *Emlékezéseiben* a drámai műnemre emlékeztető, párbeszédés formában rekonstruálta.³¹ A két álláslehetőség közötti választás dilemmáját Schwartner javaslatára oldotta fel, aki egyetértett Kis professzori pálya mellett való döntésével, és javasolta neki, hogy levélben számoljon be helyzetéről Prónaynak. Sem ez a levél, sem Prónay válaszlevele nem maradt fenn, tartalmukról csak az *Emlékezésekben* leírtak alapján alkothatunk képet:

Ezen tanácsat bevévén másnap mindjárt báró Prónaynak levelet írek 's abban a' dolgot egész valóságában előadtam. A' felelet, melly nyomban következett, minden reményemet fellülhaladá 's írója iránt mély tisztelettel tölte-el. Azt váloszolá, hogy a' közjót eleibe kell tenni a' magánosok javának, igen helyben hagyá, hogy az oskolai hivatalt kivánom választani 's hogy ő kész várakozni, míg a' dolog eldül: 's azon esetben, ha nem választatom, szivesen magához vesz. – Már most e' részben is vége leve bizonytalanságomnak, nyugodtt szívvvel várhattam a' választás kimenetelét.³²

Kis levele elküldése után tudta meg, hogy a győri tanárságra általa igen tisztelt és szeretett Asbóth János is pályázik, akit magánál méltóbbnak tartott erre a hivatalra. Ezért az ideiglenes hivatalában való legjobb tudása szerinti helytálláson kívül nem folytatott semmilyen egyéb befolyásolási tevékenységet saját véglegesítése érdekében. A gyülekezeti közgyűlés többsége ennek ellenére őt választotta meg, amiről azonnal hírt adott Prónaynak, aki újabb válaszában „örömét is nyilatkoztatta, hogy az az ifju, kit neki Schwartner dicsért, 's ki felöl ő az illy férjfi' ajánlása után jó reménységgel van, olly tisztességes és közhasznu hivatalt nyert.”³³

Mindez egyértelműen példázza az egymással összefüggő tudományos és rendi kapcsolatháló fontosságát Kis János pályakezdésében. Nemcsak a *res publica*

³¹ Uo., 129–130.

³² Uo., 130.

³³ Uo., 131.

litteraria, de az ekkor még rendi szempontok által meghatározott egyházi intézményrendszer is befogadó közegnek bizonyult a jobbágysorból tanulás révén felemelkedett fiatal értelmiségi számára, és a tehetség és a tudás megbecsülésével nem gördített akadályokat az evangélikus egyházi hierarchiában való, figyelemre-méltóan gyors előmenetelének útjába. Kis *Emlékezései* tanúsága szerint minden állomáshelyén igyekezett jó kapcsolatokat kiépíteni a „jelesebb” helyi lakosokkal, így Győrben többek között a már említett Rát Mátyás és Fábri Pál prédikátorokkal, Pongyeloki Róth György nyugalmazott tábornokkal és feleségével Podmaniczky Johanna bárónővel, Sólyom István vármegyei főjegyzővel, névrokonával, Kis János főszolgabíróval, és Gömöri Dávid orvosdoktorral, akik műveltségének gyarapításában is segítették.³⁴ A hozzá hasonló korú barátok közül Matkovich Istvánt, a már említett Matkovich Pál fiát, aki később a hétszemélyes tábla bírója és a dunántúli evangélikus egyházkerület felügyelője lett, illetve Szentgyörgyi József orvost emeli ki.³⁵ Szintén győri tanársága idején került először személyes kapcsolatba apja földesurával, gróf Festetics Ignáccal, aki az őt meglátogató Kist barátságosan fogadta, és a felekezeti különbség ellenére későbbi pályafutása során is támogatta, sőt apját 1808-ban minden jobbági szolgálat alól felszabadította.³⁶

Tudatos karrierépítési stratégia fedezhető fel Kis azon döntésének hátterében is, hogy három év után a tanári pályát a kevesebb fáradsággal járó, jobb előmeneteli lehetőséget és nagyobb anyagi biztonságot kínáló prédikátorira cserélte fel, mely az irodalmi tevékenység szempontjából is kedvezőbbnek bizonyult. *Emlékezései* szerint a pályamódosításon gondolkodó győri tanárnak komoly fenntartásai voltak a protestáns lelkészi hivatallal kapcsolatban.³⁷ Döntését a már fentebb említett gyakorlati előnyök alapján hozta meg, elfogadva a Győr melletti Nagy-Baráti gyülekezet meghívó levelét. Utódjául barátját, Németh Lászlót ajánlotta, akit a gyülekezet egyhangúlag meg is választott. Első prédikatori állomáshelyén a földrajzi közelség miatt továbbra is szoros kapcsolatban maradhatott győri barátaival. Ez idő alatt kötött házasságot, „egy tisztos falusi mesterember leányát”, Pelikán Erzsébetet vette feleségül. Bár lehetősége lett volna magasabb társadalmi helyzetű házastársat találnia, sőt szülei és rokonai is erre buzdították, a párválasztásban nem befolyásolták karrierépítési megfontolások, gyakorlatias megfontolások azonban igen. Számára ekkor, mivel nem gondolta, hogy valaha városi lakos lehet

³⁴ Uo., 138–139.

³⁵ Uo., 139–142.

³⁶ Uo., 145, 231–232.

³⁷ Lásd Uo., 154–155.

még belőle, a legfontosabb szempontnak az bizonyult, hogy majdani felesége jó falusi gazdasszony legyen, a kifinomult műveltséggel keveset törődött.³⁸ Már egy évtizede özvegyemberként visszatekintve házasságára az emlékező Kis már csak részben értett egyet akkori döntésének helyességével:

Nem állítom hogy házasságom a' legszerencsésebb volt; de azt igazságosan állíthatom, hogy az olly igen számos szerencsétlenek közé sem tartozott. Igaz, hogy feleségem a' feddhetetlenül tiszta erkölcsü 's egyszersmind szép asszonyok' nem csak erényeit 's jó tulajdonságait, hanem némelly hibáit is bírta, 's neveltetést sem nyerhetett, millyent természeti hajlamai 's idomai érdemlettek; de bizonyosan egyike volt a' leghűségesebb házastársoknak, a' legszeretőbb anyáknak 's a' legtakarékosabb gazdaasszonyoknak.³⁹

Három év nagy-baráti prédikátorság után az egyházkerület szuperintendense Kis ajánlotta a kővágóörsi gyülekezet megüresedett prédikátori tisztségére. Matkovich Pál, akivel győri tartózkodása alatt nem kereste a kapcsolatot, és aki ezért egy időre megneheztelt rá, Kis fiatal korára hivatkozva megpróbálta megakadályozni, hogy a korábbi állomáshelyénél jobb módú gyülekezetbe kerülhessen. Kis azonban nem engedelmeskedett neki, és a kővágóörsi gyülekezet egy előkelő nemes előljárójának támogatásával, aki a felelősséget az egész gyülekezet nevében felvállalta, új állomáshelyére költözött.⁴⁰ Kis, úgy tűnik, következmények nélkül szembeszegülhetett az egyházkerületi felügyelő döntésével, ami befolyásos támogatói mellett valószínűleg az evangélikus egyházjogi szabályozás demokratikusabb jellegével is magyarázható, illetve a világi felügyelőnek *de iure* nem volt beleszólása a gyülekezetek választásába.

Kis János egyházi pályafutásával a kötet más írásai részletesen foglalkoznak, úgyhogy jelen tanulmány keretei között csak vázlatosan térünk ki arra, hogy további állomáshelyeire hogyan emlékezett vissza időskori autobiográfiájában. Kővágóörsön három évig maradt, ezután meghívást kapott a dunántúli egyházkerület egyik legtekintélyesebb gyülekezetétől: „s mikor nem is gondoltam kővágó-örsi életem' harmadik éve után Nemes-Dömölkre, superintendentiánk' egyik legnépesebb 's legjövődelmesebb gyülekezetébe meghivattam. A' hívást sok tekintetben tanácsos volt elfogadnom 's el is fogadtam.”⁴¹ Gyülekezete megpróbálta

³⁸ Uo., 159–160.

³⁹ Uo., 161.

⁴⁰ Uo., 183–185.

⁴¹ Uo., 198.

marasztalni, de egy meg nem nevezett elöljárójuk belátva ennek lehetetlenségét, „megjövendölte”, hogy Kisből szuperintendens lesz: „már látom, hogy semmiképen sem tarthatjuk meg tisztelendő urunkat, ha máshová hívnák talán foganatos lenne kérésünk; de Nemes-Dömölkön szuperintendensek szoktak lakni, 's belőle előbb vagy utóbb bizonyosan szuperintendens lesz.”⁴² Annak eldöntésére, hogy ez valóban így történt-e, nem állnak rendelkezésre kontrollforrások, de a jelenet felidézése mindenképpen jelzésértékűnek tekinthető. Kis János egyházi pályafutását az adott körülmények közötti legjobb tudása szerinti helytállás, lehetőség szerint jó viszony kialakítása gyülekezete tagjaival és a környékbeli jelesebb emberekkel, valamint az adandó lehetőségekkel való élni tudás jellemezte. Szinte példátlanul gyors emelkedése az egyházi hierarchiában részben személyes képességeinek, részben pedig kapcsolati hálójának és a kedvező körülmények kihasználásának volt eredménye. Semmiképpen nem állíthatjuk, hogy törtető vagy karrierista lett volna, de nem volt alacsony önértékelésű sem. Kis pályájának alakulása megmutatja, hogy pontosan tisztában volt saját képességeivel, tudta, hogy alkalmas a neki felkínált pozíciók betöltésére, és Jézus talentumokról szóló példázata szerint járt el, amikor a közösség érdekében kamatoztatta tehetségét. A kairosz, a kegyelmi idő felismerése és kihasználása illő módon, a prudencia erényének gyakorlásával,⁴³ az értékőrzés és a változó körülményekhez való alkalmazkodás együttes figyelembevételével, jól alkalmazható fogalmi keretet biztosíthatnak Kis János gondolkodásának bemutatására.

Nemesdömölkre történt meghívását *Emlékezései* szerint volt soproni iskolatársa, koltai Vidos Zsigmond Vas megyei táblabíró segítette leginkább. Gyülekezete képviselőjeként Kis az egyházkerület szinte valamennyi gyűlésén megjelent és felszólalásaival bizonyította hozzáértését: „s vélekedésem néha köz helybenhagyást is nyert.”⁴⁴ Matkovich Pállal való jó viszonya is helyreállt: a világi felügyelő többször választmányok tagjává nevezte ki őt, többször meg is látogatta, majd pedig a magyar nyelv kiműveltetésének módjairól írott győztes pályamunkáját elolvasva egyik legbuzgóbb jóakarója lett, és haláláig az is maradt.⁴⁵

Kis Nemesdömölkön sem maradt sokáig. 1808 elején a soproni gyülekezet hívta meg prédikátorának. *Emlékezései* szerint ebben a helyzetben nem volt könnyű

⁴² Uo., 199.

⁴³ HORKAY HÖRCHER FERENC, „Prudencia, kairosz, decorum: A konzervativizmus időszemléletéről”, *Információs Társadalom* 6, 4. sz. (2006): 61–80.

⁴⁴ KIS, *Emlékezései...*, (1845), 208.

⁴⁵ Uo., 208–209.

számára a döntés: „Ez a' váratlan szerencse nagy küzködést támaszta bennem, megtartsam-e vagy elhagyjam azon jó helyemet, hol oly kényelmesen éltem, annyi örömben részesültem 's oly nagy szivességet és szeretetet tapasztaltam. Egy ideig tartott küzködésem után az elmenésre határoztam magam.”⁴⁶ Döntését több évtized távlatából visszatekintve a következő szempontokkal magyarázta:

E' határozásomban kétség kívül hiuságom is nagy részt vett, melynek az a' megkülönböztetés hizelkedett, hogy superintendentiánk' első városi gyülekezete, mellyben az isteni tisztelet csaknem egészen német nyelven szokott tartatni, született magyar létemre engem keresett-meg. De csak ugyan vezéreltek más indító okok is. Meggondoltam, hogy Sopronban gyermekeimet szemeim előtt nevelhetem 's taníthatom, hogy több mivelt és csinos társaságot találak, a' literátura' ujjabb terményeivel könnyebben esmerkedhetem 's barátkozhatom, 's magam' tökéletesítésére többféleken serkentetem.⁴⁷

Az itt felsorolt tényezők jól illeszkednek a Kis János kulturális identitásának összevetői között már említett latin *humanitas*,⁴⁸ és az azt a nemzeti kultúra irányába továbbfejlesztő nyugat-európai *csizoltság/csinosodás/Bildung* fogalmaival fémjelvezhető diskurzus meghatározó elemeihez. A műveltséget a városi létformával összekapcsoló *urbanitas* fogalma szintén az ókori Rómára vezethető vissza. Kis János esetében a városi gyülekezet prédikátoraként való működés szintén szoros egységben volt az irodalmi életben való aktív részvétellel és a kulturális folyamatokra gyakorolt hatással. Kis azért dönthetett a rendi beágyazottság szempontjából talán jobb lehetőségeket kínáló Nemesdömölk elhagyása mellett, és fogadta el a németajkú gyülekezet meghívását, hogy a kulturális élet tekintetében jobb helyzetbe kerülhessen, és fiai pályafutását is jobban egyengethesse, valamint alma materére, a soproni líceumra is fejlesztő hatást gyakorolhasson. Kis döntése figyelemreméltó nyelvi és nemzeti toleranciáról tesz bizonyosságot, hiszen a magyar nyelv kiművelését és hivatalossá tételét továbbra is fontos célnak tartó lelkész-író négy évtizeden keresztül egy számára idegen nyelven végezte egyházi szolgálatának jelentős részét, és a territoriális alapú hungarus-tudat felbomlásának évtizedeiben is összhangba tudta hozni a magyar kultúra előmozdítására irányuló törekvéseit az Ige anyanyelven történő hirdetésének lutheri elvével a nem magyar anyanyelvű

⁴⁶ Uo., 209.

⁴⁷ Uo., 209–210.

⁴⁸ A latin *humanitas* fogalmáról lásd TÓTH Sándor Attila, *A latin nyelvű humanitas poétikai stúdiómának elméleti könyvei a magyar irodalmi felvilágosodás korszakában: Grigely József latin nyelvű poétikai kompendiuma és mintái* (Szeged: Gradus ad Parnassum Kiadó, 1994), 10–16.

országglakosok esetében is, mely azonban nem zárta ki a magyar hivatali nyelvnek az egyházkerületben való bevezetését már szuperintendensként.

Soproni megválasztásának háttérében a diákkori kapcsolatok és a véletlen egyaránt szerepet játszott. A királyi biztosként 1806-ban Sopronba látogató ócsai Balogh Péter főispán és septemvir egyik kísérőjeként önként jelentkezett a templom akusztikájának kipróbálására, és szava jól érthető volt. A gyülekezet választásában az erre való visszaemlékezés döntő szempontnak bizonyult.⁴⁹ Az új állomáshelyen való beilleszkedést elősegítette a líceumi évek során kiépített kapcsolati háló: „Az új életmódhoz szokást gyülekezetem’ kedvezőleg fogadása mellett különösen könnyítették több olyan előkelő hallgatóim, kik egykor velem deákoskodtak ’s ekkor már közhivatalokat viselvén mindjárt eleinten szives barátimmá lettek ’s mindenkor azok maradtak.”⁵⁰ Közülük név szerint az *Emlékezések* írásának idején már elhunyt soproni lelkészársát, Gamauf Teofilt és Artner Sámuel városi tanácsost említi meg.

Kis soproni évei alatt is folyamatosan bővítette kapcsolati hálóját. Jó viszonyt alakított ki a városi tanács katolikus tagjaival is, és visszaemlékezése alapján a vallási türelem az egész városra jellemző volt: „A’ csak nem egyenlő számu katolikus és evangélikus lakosok között a’ vallási surlódás csaknem egészen számüzve lévén akarmellyik felekezetbeliekkel sem gátolta barátkozásomat ’s nem szakasztotta-félben azon örömet, melyet bennem a’ különböző gondolkozásuak közötti békés együttélés gerjeszteni szokott.”⁵¹ A földrajzi közelség lehetővé tette, hogy gyakran eljusson Bécsbe is, ahol „nem csak néhány elébbi jó embereimmel barátságomat megújítottam, hanem több művészekkel, tudósokkal ’s egyéb urakkal is kedvező viszonyba léptem.”⁵² Rendszeresen részt vett az evangélikusok pesti egyetemes gyűlésein is, ahol „sok jeles férjfiakkal” került kapcsolatba, és alakított ki hasznos ismeretségeket. A társadalmi kapcsolatépítés kiváló alkalmainak bizonyultak azok a főúri temetések is, melyekre meghívták halotti prédikációt tartani. 1808-ban Acsán tót-prónai és blatnicai báró Prónay László, 1818-ban Pesten ócsai Balogh Péter, 1824-ben Kőszegen Matkovich Pál, 1825-ben Nagygeresden alsó-káldi Káldy János, valamint 1839-ben Pesten báró Prónay Sándor temetésén végzett egyházi szolgálatot, és szerzett magának „ujabb hasznos és igen becses esmereteket ’s esmeretségeket.”⁵³

Sopronból már nem távozott másik gyülekezetbe. 1810-ben nem fogadta el a győri gyülekezet meghívását az elhunyt Rát Mátyás helyébe. Ez az időszak Kis

⁴⁹ Kis, *Emlékezései...*, (1845), 211–212.

⁵⁰ Uo., 213.

⁵¹ Uo., 221.

⁵² Uo., 225.

⁵³ Uo., 225.

későbbi pályafutása szempontjából döntőnek bizonyult. Még ebben az évben egyházkerületi jegyzővé, majd 1812-ben szuperintendenssé választották. 1817-ben a jénai egyetem teológiai díszdoktori címmel tüntette ki, 1822-ben pedig I. Ferentől magyar nemességet kapott. A következő évtizedekben is érték jelentős megtiszteltetések érdemei elismeréseként: 1830-ban az elsők között választották a Magyar Tudós Társaság rendes tagjai közé, 1840-ben királyi tanácsosi címet kapott, 1842-ben a Kisfaludy Társaság tagja, továbbá a soproni takarékpénztárnak és 1843-ban az olvasóegyletnek is választmányi tagja lett.⁵⁴

Kis János *Emlékezéseiben* ezek közül nemesítésének történetét beszéli el részletesen.⁵⁵ A nemességért való folyamodásra „több jóakarói ’s barátai” biztatása után határozta el magát. Szándékát először gróf Teleki Sámuel erdélyi kancellárnak és báró Podmaniczky József Bács megyei főispánnak jelentette, akik azt „nem csak helyben hagyták, hanem elősegítésére ajánlkoztak.”⁵⁶ Folyamodványát Ürményi József országbíró és gróf Brunszvik József tárnokmester „lekötelező készséggel aláírták.”⁵⁷ Ambrózy Lajos helytartósági tanácsos javaslatára Somogyi Leopold szombathelyi püspökkel is aláíratta, akinek véleményére Ferenc császár igen sokat adott:

A’ püspök, ki köztudomás szerint jószívűség, isteni félelem ’s felebaráti szeretet ritka példája volt,⁵⁸ e’ részbeni kérésemet reményem feletti módon teljesítvén külön adott ajánló levelet, mellyben azt bizonyította, hogy némelly hasznos könyveimet esmeri és hogy superintendensi felvigyázásom alatti azon lelkítanítók, kik püspöki megyéjével érintkezésben vannak, sohasem adtak neki panasza alkalmat.⁵⁸

A tekintélyes személyek ajánlásával ellátott kérelmét személyes audiencián nyújtotta be az uralkodónak, melyet az emlékező Kis párbeszéd formában rekonstruálva idéz fel. A jelenetből „az atyai szívü fejedelem”⁵⁹ kérdéseire tisztelettudóan, de talpraesetten válaszoló szuperintendens képe bontakozik ki. A császár először érdemeiről, majd családjáról, végül pedig ajánlóiról kérdezte Kist, aki nyíltan megvallotta neki, hogy nem folyamodott volna nemességért, ha fiai nem volnának. Elsősorban az ő „polgári jobblétük” eszközlése érdekében tette azt meg. Az

⁵⁴ Uo., 225–226.

⁵⁵ Uo., 226–230.

⁵⁶ Uo., 226.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Uo., 226–227.

⁵⁹ Uo., 227.

uralkodó egyetértett ezzel, és a főrangú támogatók közül elsősorban a szombat-helyi püspök ajánlása tett rá különösen jó benyomást. Az uralkodói ellenjegyzés és a kedvező kancelláriai véleményadás ellenére a válasz több hónapig késett. Gróf Esterházy József zempléni főispán és referendárius tanácsára újra audienciát kért az uralkodótól, hogy folyamodására emlékeztesse. I. Ferenc ígéretet tett a válasz kiadására, mely hamarosan meg is érkezett, azonban a nemesítés díja nem volt elengedve. Kis egy újabb audiencián köszönte meg a császár kegyét, és sikerült kieszközölnie a taxa elengedését is arra hivatkozva, hogy bár ki tudná fizetni az illeték összegét, de nem gazdag, és még jobban tudna gyermekeiről gondoskodni, ha azt elengednék.

Kis János esetében a nemesi cím megszerzése bizonyította a rendi társadalomba való sikeres beilleszkedését, amit kiváló kapcsolatrendszerének köszönhetően érhetett el. Kis példája bizonyítja, hogy a társadalmi mobilitás a rendi társadalomban is lehetséges volt (kivételes esetekben) a tanuláson keresztül, és a kor politikai elitje is megbecsülte a tehetségét a közjó érdekében kamatoztató egykori jobbágyfiút. A nemesi cím esetében inkább érdemeinek utólagos elismerése volt, hiszen még nem rendelkezett azzal, amikor eljutott a protestáns egyházi hierarchia csúcsára. Kis pályafutása azt is bizonyítja, hogy a felekezeti különbségek a felvilágosodás elterjedésével egyre kevésbé számítottak, hiszen még a katolikus egyházi főrendek között is akadt támogatója. Mindez persze elsősorban Kis személyes érdemeinek szolt, hiszen I. Ferenc számos olyan intézkedést hozott, amelyek kedvezőtlenül érintették a protestánsokat. Megfigyelhető továbbá, hogy Kis irodalmi munkássága is szerepet játszott egyházi és társadalmi felemelkedésében, amit a korban társadalmilag is hasznos tevékenységnek, a közjó előmozdítása eszközének tekintettek. Kis esetében a tudatos karrierépítési stratégiák alkalmazását és a kedvező körülmények és alkalmak megragadását figyelhetjük meg, de számára a felemelkedés nem volt öncélú, hanem a közjó érdekében kamatoztatott tehetségének és az adott körülmények közötti becsületes helytállásának eredménye. Nem törekedett mindenáron való előbbre jutásra, nem tekinthető „karrieristának” a szó pejoratív értelmében véve, de tudott élni a kedvező alkalmakkal, és anélkül tudta megnyerni befolyásos támogatók jóindulatát, hogy erre mindenáron törekedett volna. Életpályája a jézusi példázat hú és okos szolgáját követte, aki a kevésen hú volt, és sokat bíztak rá azután.⁶⁰

⁶⁰ Vö. Mt 24,45–47.

6. IRODALOMTÖRTÉNETI REFLEXIÓK, NEMZEDÉKI EMLÉKEZET ÉS AUKTORIZÁCIÓ

Kis János *Emlékezéseinek* második közleményében tekintett vissza írói pályájára. Saját irodalmi tevékenységének bemutatását a magyar irodalom pályára lépése előtti és utáni helyzetének ismertetésével kezdi. Kiinduló állítása szerint valamennyi európai nyelv kiművelése a náluk magasabb műveltségi fokon álló nemzetek irodalmainak utánzásával kezdődött. „Természet szerint a’ magyar irodalomnak is utánozással kellett kezdődni.”⁶¹ A magyar irodalom „legszembeütőbb feléledését” a reformáció idejére teszi, ugyanis a hitviták során „a’ vallási pörlekedés által a’ nyelv nem kevésbé gyarapodott.”⁶² A régi magyar irodalomból csak néhány kiemelkedő szerző nevét említi meg (Szenczi Molnár Albert, Pázmány Péter, Káldi György, Zrínyi Miklós, Gyöngyösi István és Pápai Páriz Ferenc). Az irodalmat a tudományok részeként felfogó irodalomszemlélet képviselőjeként a nemzeti nyelvű kultúra kibontakozását a 18. század második feléhez kapcsolja: „Mária Terezia uralkodása alatt különösen ennek második felében, szerencsésebb időszak kezdődött, valamint általában a’ tudományokra, úgy különösen a’ magyar literaturára nézve is.”⁶³ Az ebben az időben már virágzásnak indult német irodalom hatása mellett a kormány hasznos intézkedéseinek fontosságára utal, ezek között említi a magyar nemesi testőrség felállítását, melynek eredményeként „az elmék szépen kezdetek gyümölcsözni.”⁶⁴ Az általa kiemelt nevek között a Kazinczy és az ő nyomdokain Toldy Ferenc által kanonizált írók (Ráday Gedeon, Faludi Ferenc, Orczy Lőrinc, Báróczy Sándor, Barcsay Ábrahám, Bessenyei György, Ányos Pál, Rájnis József, Baróti Szabó Dávid, Révai Miklós, Rát Mátyás) mellett olyan, a kánonból kihullott, periférikus helyre szorult, illetve napjainkban újra felfedezett írókat említi még meg, mint gróf Teleki József és Ádám, báró Dániel István, Kalmár György és Molnár János. II. József uralkodását „mindenfelé világosságot terjesztő sok újításaival” a nyelvrendelet ellenére hasznosnak tartja a magyar irodalom további fejlődésének tekintetében. Az ekkor pályára lépő írók közül Kis Virág Benedeket, Dugonics Andrást, Péczeli Józsefet, Decsy Sámuel, valamint Görög Demetert és Kerekes Sámuel, illetve Kazinczyt emeli ki, mint legjelentősebbeket. II. Lipót idejét a magyar irodalom „uj ’s nagyon fényes epocha”-ként jellemzi, mi-

⁶¹ Kis, *Emlékezései...*, (1846), 3.

⁶² Uo., 4.

⁶³ Uo., 4-5.

⁶⁴ Uo., 5.

kor a „magyarosodás [...] olyan mértékben lelkesítette nemzetünket, millyenben az előtt sohasem.”⁶⁵ Hangsúlyozza a magyar nyelv művelésének fontosságáról írott művek, és tudós társaság létrehozására irányuló tervezetek (Báróczy Sándor, Besenyey György, Révai Miklós, Aranka György) jelentőségét. Saját pályakezdését is ehhez az időszakhoz kapcsolja, megemlítve diákkorának legkedvesebb magyar nyelvű olvasmányait, a soproni Magyar Társaság megalapítását, és Kazinczyval való levelezésének kezdetét, melyek az írói pályára való lépését előkészítették.⁶⁶

Az I. Ferenc trónra lépésével, valamint a magyar jakobinus mozgalom felszámolásával megváltozott viszonyokra csak áttételesen utal: „Különösen a’ magyar irodalom ezer akadályoktól gátoltatva csak lassu lépésekkel haladhatott előre.”⁶⁷ A magyar nyelvű irodalom művelésének nehézségeit a következő okokra vezeti vissza: a főrendek nagy része „nemzeti nyelvét elfeledte,” a közép és alsó nemesség műveletlensége, a tudósok idegen (francia, német, latin) nyelvhez való ragaszkodása, az olvasóközönség és az elismerés hiánya. Nem feledkezik meg azonban a „dicséretes kivételekről” sem, akik „a’ magyar írókat is hathatósan serkentették pályájok megfutasára.”⁶⁸ Görög Demeter és Kerekes Sámuel, gróf Festetics György számos író munkáit adták ki saját költségükön. Báró Prónay László és Kultsár István „jutalomtétel által buzdították az írókat” a magyar nyelv helyzetéről és kiművelésének lehetőségeiről való értekezésre, gróf Teleki László pedig egy magyar tudós társaság felállításának módjairól írt ki hasonló pályázatot.⁶⁹ A visszaemlékező Kis János a felmerülő akadályok ellenére sikertörténetként értékeli a magyar irodalom alakulástörténetét. A 18. század végének jeles írói közül Verseghy Ferenc, Sándor István, gróf Gvadányi József, Dayka Gábor és Csokonai Vitéz Mihály nevét emeli ki, mint a tudományok és a költészet terén maradandó teljesítményt létrehozó alkotókat. Saját korát, az 1840-es éveket Kis János szerint a magyar literatúra művelésének minden korábbinál jobb intézményes lehetőségei jellemzik: „Különösen mióta a’ legujabb időben két országos intézkedés, a’ magyar nyelv’ köz-igazgatás nyelvénévé tevése ’s a’ magyar tudós társaság felállítása által számára olyan kedvező kilátások nyílnak, millyenekről kevéssel az előtt álmodni sem tudtunk; azóta nemzetünkkel együtt mintegy versenyezve siet boldogabb jövőndőt alakítani.”⁷⁰

⁶⁵ Uo., 6.

⁶⁶ Uo., 7.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ Uo., 8.

⁶⁹ Uo., 8–9.

⁷⁰ Uo., 10.

Az alkalmazott értelmezési keretben a magyar irodalom szoros összefüggésben áll a nemzetépítő törekvésekkel, azok egyik legfontosabb terepének tekinthető, de bizonyos autonómiával is rendelkezik. Kis az esztétikai szempontokat sem hanyagolja el. Irodalomtörténeti vázlatát az irodalmi műnemek és műfajok követendő szabályaira vonatkozó reflexiókkal folytatja:

Kik jeles költészek akarnak lenni, alig képzelhetik a' nehézségeket igen nagyoknak, mellyekkel céljok elérése össze van kötve, 's a' kidolgozásban soha nem lehetnek magok iránt igen szigoruk, izlések soha sem lehet igen finnyás, 's a' szépségek és hibák iránt igen élénk. Nem csak a' poétai lelkiismeretnek, hanem a' poétai illedelemnek is számtalan szabályai vannak, mellyek közül a' legkisebbiket sem hághatják által a' nélkül, hogy azt a' tiszta gyönyört ne gátolnák, mellyet jó izlésű olvasóikban gerjeszteni és fentartani főcéljuk.⁷¹

Kis János ideálja ezek szerint a *poeta doctus*, aki úgy tud megfelelni a legszigorúbb klasszicista esztétikai elvárásoknak, hogy alkotása ne tűnjön mesterkéltnak, és a gyönyörködtetés mellett hasznos ismereteket is közvetít olvasói épülésére. Fiatal költőtársai szemére veti, hogy azok nem ügyelnek eléggé „a' versnemek megválasztására, a' nyugvó pontokra, a' nyelv tisztaságára, a' rimelésre 'st.”⁷² Ez utóbbi terén a nyugati irodalmak alaposabb tanulmányozását javasolja követendő példaként. Tisztában van a rímek változó divatjával, ezért nagyobb problémának tartja „mai poësisunkban azt, hogy benne a' bölcselkedés igen csekély szerepet játszik.”⁷³ Mindez megerősíti Kölcsey korábbi véleményét Kis költészetéről. Kis számára a költészet és a filozófia *Emlékezéseiben* is szoros kapcsolatban állt. Platón és Horatius példájára hivatkozva a költészet céljának a gyönyörködtetésnek az egyén és a társadalom számára hasznos tanulságok közvetítésével való összekapcsolását tartja. Fontos lenne számára, hogy a költők „ne csak apró dalokat zengjenek, hanem nagyobb műveket is készítsenek, 's azokban egész erejükből igyekezzenek a' kellemmel a' hasznost is egyesíteni, a' szép érzelmekkel a' magas és felemelő gondolatokat is párosítani, és fenséges igazságokat is hirdetni.”⁷⁴ Ezek alapján vitatja „sok újabb költészek és aestheticusok” már Magyarországon is terjedni kezdő nézetét, mely alapján a didaxis műnemét, tehát a tanító költe-

⁷¹ Uo., 11.

⁷² Uo., 12.

⁷³ Uo., 13.

⁷⁴ Uo., 16.

ményeket „a’ költészség országából egészen ki akarják zárni.”⁷⁵ Mindez Kisnek a klasszikus hagyományban való benneállását bizonyítja. Az ókori görög és latin esztétikai munkák és a francia klasszicista irodalomfelfogás kiváló ismerőjeként meglátta a romantikus eredetiségkultusz széles körű elterjedésének árnyoldalait is. A legnagyobb tehetségeket leszámítva az eredetiségre való törekvés jegyében a művészi megformáltság gyakran háttérbe szorult, ezért Kis szerint az ilyen alkotásokkal szemben hasznos lehet kevésbé eredeti, de művészileg jól megformált és építő jellegű, tanulságos gondolatokat terjesztő tanító költemények írása. Ezen álláspontját, mely egyúttal saját költészetének apológiája, olyan tekintélyekkel szemben is védhető pozíciónak tartja, mint Lessing és Herder, sőt éppen Lord Byronnak egy levelére hivatkozik saját véleményének alátámasztására, akit pedig a romantikus zsenikultusz egyik legfőbb „bálványának” szokás tartani.⁷⁶ Byron 1821-ben barátjához, Murray-hoz írt levelében⁷⁷ hosszasan cáfolta a Pope erkölcsi tanító költészete ellen felhozott vádakot, és az erkölcsi költészetet „a’ poézis első osztályának” tekintette. Kis János saját állítása szerint a magyar költészet „tudományosabbá ’s egyszersmind hasznosabbá” alakítását „nagyon forrón” kívánta,⁷⁸ ami alatt a költők esztétikai és poétikai tudatosságának növelését, valamint az egyén és a társadalom szempontjából egyaránt hasznos munkák alkotásának fontosságát értette. Ezt az ars poeticát képviselte a 18. század jeles német tudós költői közül Abraham Gotthelf Kästner (1719–1800) göttingeni professzor, matematikus, fizikus és csillagász, aki tudományos tevékenysége mellett aforizmákat és epigrammákat is írt saját kora visszasságainak bírálóira, valamint szatirikus költeményekben támadta az irodalmi divatjelenségeket.⁷⁹ Kis hosszan idézi német eredetiben Kästnernek a költői tudatosság fontosságát hangsúlyozó sorait, melyek a mély gondolati tartalom kifejezését a közérthetőség szempontja elébe helyezik, és a gondolati költemények erényének tartják, ha azok hatásmechanizmusa csak többszöri újraolvasás után bontakozik ki az olvasók számára:

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ Uo., 19–23.

⁷⁷ Byron levelének eredeti angol szövegét Kis a következő kiadásból ismerhette: George Gordon Noel BYRON, *The Works: Complete in One Volume* (Frankfurt a. M.: H. L. Broenner, 1826), 680–692.

⁷⁸ Kis, *Emlékezései...*, (1846), 23.

⁷⁹ Gero VON WILPERT, *Deutsches Dichterlexikon: Biographisch–bibliographisches Handwörterbuch zur deutschen Literaturgeschichte*, Kröners Taschenausgabe Band 288 (Stuttgart: Alfred Kröner Verlag, 1988), 405.

ein solches Lied, das hohe Wahrheit singt,
Die stärker in den Sinn durch kühnen Ausdruck dringt;
Das man von neuem liest, und neue Schönheit findet,
Und den zu reichen Schatz stets gräbet, nie ergründet.⁸⁰

Kis János ezen idézetekkel arra próbálta felhívni a kortárs irodalmárok figyelmét, hogy a tanító költemény is alkalmas lehet magas esztétikai minőség hordozására, tehát pusztán témája és beszédmódja alapján nem zárható ki megalapozottan a költészet világából. A tanító költemény és gondolati költemény fogalma Kis János irodalomszemléletében nem különül el egyértelműen, a különbség nála, úgy tűnik, a didaxis műnemén belüli gondolati mélység mértékében és a célközönség műveltségi fokában érhető tetten:

Nemzetem költészei, méltassátok az itt adott intéseket figyelmetekre 's alkalmaztatók magatokat mikor dolgoztok hozzájuk. Ne mindenkor ifjak, leányok 's asszonyok, hanem egyszer másszor meglett férjfiak sőt tudósok számára is írjátok költészeteiteket 's akárki számára írjátok, mindenkor józan bölcsesség legyen vezértek. Különösen hitessétek-el magatokkal, hogy az igazság és erény ideálja a' legfensőbb szépség 's ha azt a' lehető legtökélyesb festés által megszerettetik 's iránta olvasóitokban lelkesedést gerjesztetek, az emberi nem nagy jóltevői között fogtok helyet lelni és soha nem hervadó koszorúval ékeskedni.⁸¹

A filozófiai költészet célja tehát a szép, jó és igaz klasszicista eszményeinek képviselete a közjó szolgálatában, mely a nemzeti kereteken túlmutatva az egész emberiség szempontjából is értékékként fogalmazódik meg.

A költészettani kitérő után Kis János folytatja irodalomtörténeti vázlatát, megállapítva, hogy bár számos jeles művelői akadtak a tudományoknak itt is, de a *litterae* részeként felfogott tudományok terén még nagy a lemaradásunk más művelt nemzetekhez képest: „De mind a' mellett meg kell vallanunk, hogy irodalmunknak a' tulajdonképi tudományok' oceánján próbált hajókázásai más tudós nemzetekéihez képest csak csekély számuak és csak kezdemények.”⁸² Az időszaki sajtó kapcsán kitér a hazai folyóiratokra is, melyek közül „kivált a' tudományosabb tartalmuak soká nem tudtak állandóságra szert tenni.”⁸³ A kezdet-

⁸⁰ Kis, *Emlékezései...*, (1846), 26. A Kästner-idézetek forrása: Abraham Gotthelf KÄSTNER, *Vermischte Schriften* (Altenburg: Richterische Buchhandlung, 1773).

⁸¹ Kis, *Emlékezései...*, (1846), 27–28.

⁸² Uo., 28–29.

⁸³ Uo., 29.

ben szintén nem túl sikeres politikai lapok Kis szerint az 1830-as évek végétől „nem csak nagy olvasó közönséget nyertek, hanem csaknem minden tudományosabb tartalmu magyar munkák elhanyagoltását is okozták.”⁸⁴ Ezért tartja nagy jelentőségűnek a Kisfaludy Társaság megalakulását, melyet a szépirodalom „nagyobb virágzásra” segítésére hoztak létre.⁸⁵ Ezután a kritika helyzetének vizsgálatára tér rá, mellyel kapcsolatban megállapítja, hogy az a 18. század végéig „irodalmunkban csak nem semmi szerepet sem játszott.”⁸⁶ A 19. század első évtizedeiben tapasztalt felvirágzás után úgy látja, hogy az *Emlékezések* megírása előtti néhány évben, tehát az 1840-es évek elejétől a kritika „ha egészen el nem némult is, csak gyéren gyakorolja írói hatalmát.”⁸⁷ Ennek okát a megbíráltak ellentámadásaira, a közönség érdektelenségére és a „jó és alapos” kritika nehézségeire vezeti vissza. Az irodalmi és tudományos vitákat, „tollcsatákat” csak kellő hidegvér és „illő méltánylat” mellett tartja hasznosnak, a gyakorlati példák alapján inkább a „szükséges rosszak közé” számlálja ezeket.⁸⁸ Végül a magyar irodalom helyzetének és kilátásainak értékelésére tér rá. Külső tényezőkre vezeti vissza a művészetek és tudományok viszonylagos elmaradottságának okait, de bizakodásra is lát okot. Véleménye szerint a magyar irodalom „számos példakkal bizonyítja”, hogy „a’ jó izlésre nézve szerencsés helyzetünk van.”⁸⁹ Kis visszaemlékezésében ezen a ponton az egyéni emlékezet nemzedéki emlékezeté tágul, méltatva a nemzedékéhez tartozó írók érdemeit, akik közül a megírás idejében már csak kevesen voltak életben: „A’ korombeli írók bizonyosan tettek a’ nyelv ’s a’ tudományok mivelésében annyit vagy még többet is, mennyit tőlök méltányosan kívánni lehetett, ’s nem ők az oka annak, hogy miveltebb nemzetek bennünket valamint a’ miveltség egyéb nemeiben ugy a’ tudományokban is eddig olly igen felül haladtak.”⁹⁰ A nemzet műveltségi szintjének emelése Kisnél nem merül ki a tudományok és művészetek fejlesztésében, hanem a csiszoltság politikai nyelveként leírható diskurzusba illeszkedve egységben szemléli azt az „alsó néposztályokra” is kiterjedő általános anyagi és szellemi műveltség előmozdításának szükségességével. A skót felvilágosodás hatására a művészetek és

⁸⁴ Uo., 30.

⁸⁵ Uo., 31.

⁸⁶ Uo.

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ Uo., 33–34.

⁸⁹ Uo., 35.

⁹⁰ Uo.

tudományok virágzása előfeltételének tekinti az anyagi gyarapodást, mely lehetővé teszi, hogy az alkotók ilyesmivel foglalkozhassanak, és megteremti az alkotásaik számára a fizetőképes keresletet is.⁹¹ Azonban a józan okosság (*prudentia*) és mérséklet (*moderatio*)⁹² a jövőt illetően is reális elvárások megfogalmazására inti Kist: „Mindazáltal még a’ legszerencsésebb körülmények között is alig fog irodalmunk valaha a’ tudományok’ országában legalább terjedelmére nézve a’ főhatalmasságok közé tartozni.”⁹³

A nemzedéki nézőpontú irodalomtörténeti visszatekintést követő részekben Kis János az őt írói pályáján támogató, különösen arisztokrata „buzdító jó akadémistáról”,⁹⁴ majd pedig „tanácsadóiról és segítő barátairól” ír.⁹⁵ Ez utóbbiakról rövid életrajzi portrékat is közöl, melyekkel egy korábbi tanulmányomban már részletesen foglalkoztam.⁹⁶ Rát Mátyás, Németh László, Szentgyörgyi József és Kazinczy Ferenc a Kis János által képviselt kulturális identitás hordozóiként jelennek meg, emlékezetük fenntartását és irodalmi tevékenységük autorizálását Kis az általa átélt korszakra vonatkozó későbbi irodalomtörténeti narratívák szempontjából is lényegesnek tartotta, ezért közölte korábban az Akadémiának már elküldött, de kéziratban maradt írói portréit *Emlékezéseiben*. Az irodalomtörténeti szempontból kevésbé jelentős, de vele szoros baráti kapcsolatot ápoló lelkésztársairól sem feledkezett meg, Beliczay Jónás, Szűcs István és Zigán János esetében az emlékező Kis autorizációs gesztusa emeli személyüket és munkásságukat az irodalomtörténeti érdeklődés látóterébe. Az *Emlékezések* második közleményének negyedik részében Kis más kortárs írókkal való kapcsolatáról számol be *Esmerkedéseim pályatársaimmal* cím alatt,⁹⁷ mely alapján megállapíthatjuk, hogy rendkívül széles irodalmi kapcsolatrendszere szinte valamennyi, a későbbi irodalmi kánon szempontjából is jelentősnek tekinthető kortárs íróra kiterjedt. Kis egyéni emlékezete tehát a 18–19. század fordulóján élt és alkotott írói nemzedék tapasztalatainak

⁹¹ Uo., 36.

⁹² A *prudentia* és a *moderatio* fogalmai a konzervatív politikai filozófia meghatározó elemei. Részletes értelmezésüket lásd Ferenc HÖRCHER, *A Political Philosophy of Conservatism: Prudence, Moderation and Tradition* (London–New York–Oxford–New Delhi–Sydney: Bloomsbury Academic, 2020).

⁹³ Kis, *Emlékezései...*, (1846), 36.

⁹⁴ Uo., 36–43.

⁹⁵ Uo., 44–98.

⁹⁶ TÓTH Kálmán, „A portré szerepe Kis János Emlékezéseinek írói pályáját tárgyazó második közleményében”, in *Prima manus: Tanulmányok a felvilágosodás korának magyar irodalmából*, szerk. KESZEG Anna és VADERNA Gábor, 100–118 (Budapest: Ráció Kiadó, 2008).

⁹⁷ Kis, *Emlékezései...*, (1846), 98–120.

hordozójaként, kontrollforrások által is megerősíthető hiteles tanúja a magyar nemzeti kultúra kibontakozása szempontjából oly fontos időszaknak.

Kis *Emlékezéseiben* saját írói munkásságának retrospektív értékelésére is kísérletet tesz. Tudatában van saját irodalmi teljesítménye erényeinek és korlátainak, ezért fontosnak tartja, hogy megvédje azt az általa méltatlannak ítélt támadásokkal szemben, és a jogos kifogások, valamint saját maga által belátott hibái bemutatása révén tanulságokkal szolgáljon a későbbi nemzedékek számára. Kis *Emlékezéseiben* tehát az önautorizáció gesztusa is tetten érhető, ez azonban soha nem válik öndicséretté, saját értékének túlzott hangsúlyozásává, hiszen kész szembenézni saját hiányosságaival, hogy abból mások is okulhassanak. Az ötödik részben részletes jegyzéket közöl saját munkáiról,⁹⁸ a hatodikban pedig saját írói munkásságával kapcsolatos reflexióit fejt ki.⁹⁹ Ehhez előbb egy általános szempontrendszert vázol fel az írói tevékenység értékelésére antik és modern példák alapján, majd ezen belül jelöli ki saját pozícióját. Megállapítja, hogy az írók által elkövetett legnagyobb bűnöket teljes mértékben, és a „kisebbszerű hibák” nagy részét is „szerencsésen elkerülte.”¹⁰⁰ Az irodalmi polémiaiktól távol tartotta magát, írói elődeinek megadta az őket megillető tiszteletet és elismerést, fiatalabb pályatársai arra érdemes munkáit is mindig értékeltte, saját írói munkáihoz sem viszonyult kritikátlanul, sőt utólag beleolvastva ifjúkori munkáiba, alig talál bennük néhány sort, amelyen ne kívánna változtatásokat.¹⁰¹ Számba veszi a munkáival kapcsolatos kritikái észrevételeket is, hangot adva az azokkal kapcsolatos fenntartásainak, mivel nem minden őt ért kritikát tart megalapozottnak. Azonban a további kritikák élet is megpróbálja elvenni azzal, hogy leszögezi: „én magamat eredeti írónak soha sem tartottam, ’s most még kevesebbé tartom, hogy mind kötött, mind kötetlen beszédű dolgozataimban, vagy másokat fordítottam ’s utánóztam, vagy másokra támaszkodtam. Sőt az utánzatok még az olly darabjaimban sem hiányoznak, mellyek a’ bevett szokás szerint eredetieknek tartathatnak.”¹⁰² Magát tehát a nem eredeti írók közé sorolja, akik idegen nyelvű olvasmányaik alapján készítették magyar munkáikat, mely tevékenység azonban a nyelv és a kultúra akkori fejlettségi szintjén hasznos és elismerésre méltó tevékenységnek volt tekinthető, és ez a későbbi korokból visszatekintve is méltánylásra tarthat

⁹⁸ Uo., 120–146.

⁹⁹ Uo., 147–205.

¹⁰⁰ Uo., 186.

¹⁰¹ Uo., 193.

¹⁰² Uo., 198.

számot. Elismeri, hogy az „elégéses gond” hiányzik műveiből, ezt azonban, legalábbis részben, a magyar irodalom akkori helyzetére vezeti vissza: „a’ magyar irodalom azon ideje, mellyben a’ magyar író bizonyos értelemben magát száműzöttnek tarthatta,”¹⁰³ tehát az 1790-es évek közepétől a reformkorig tartó abszolutisztikus időszak, amikor a gondolat- és szólásszabadság hiányát még a napóleoni háborúk terhei is súlyosbították, amikor nemcsak a politikai, hanem az anyagi feltételek is jórészt hiányoztak a magyar irodalom professzionális színvonalú műveléséhez. A műveiben található számos ortográfiai hibáért pedig szeméi gyengeségét okolja, ugyanis művei nagy részét már az 1790-es évek végétől diktálta, és a kevésbé gyakorlott lejegyzők sok hibát vétettek, és ezeket a kiadói munkálatok során se mindig korrigálták.¹⁰⁴ Elismeri, hogy „a’ kidolgozásra, jobbítgatásra, ’s csinosgatásra” nem fordított annyi gondot, mint amennyit kellett volna.¹⁰⁵ Mindezt hivatali elfoglaltságaira és „elméleti tehetségei” közepszerűségére vezeti vissza, megállapítva, hogy a tudományokkal való foglalkozás számára nem válhatott professzionális tevékenységgé:

Tudományok iránti szeretetem [...] tulajdonképi tudós foglalatossággá nem válhatott, hanem csak mulatságom maradt, ’s én a’ tudományok mezején csak sétálva virágokat szedegető lettem. Legszebb virágokat külföldi irodalmakban találtam, ’s azokat megszeretvén annyival is inkább kedvem jött közülnök némelylyeket nemzetemére átültetni, mivel sok parlagot láttam ’s a’ parlag mivelését szükségesnek tartottam.¹⁰⁶

Ezt az önlelkicsinylő gesztust a későbbi recepció gyakran szó szerint átvette Kis értékelésénél, így például Tolnai Gábor, aki Kistről szóló tanulmánya címében egyenesen dilettánsnak nevezte Kist, mely kifejezés az akkori olvasó számára már egyértelműen negatív konnotációkat idézett fel.¹⁰⁷ Azonban Kis kijelentéseit saját korának kontextusában elhelyezve megállapíthatjuk, hogy a 18–19. század fordulóján a tudományok hivatásosodása Magyarországon még csak kezdeti fázisban tartott, és nem sokan akadtak, akik kizárólag tudományos munkásságukból meg tudtak élni. Még a tudományok és az irodalom fogalmi elkülönítése sem történt meg az 1840-es évekre, Kis az előbb idézett szövegrészletben is az irodalmat és a tudományokat

¹⁰³ Uo., 200.

¹⁰⁴ Lásd uo., 145, 200.

¹⁰⁵ Uo., 200.

¹⁰⁶ Uo., 201–202.

¹⁰⁷ TOLNAI Gábor, „Egy magyar dilettáns arcképéhez”, *Magyarságtudomány* 1, 1. sz. (1935): 26–34.

egymással szoros összefüggésben említi, belül maradva a *litterae* fogalmi keretein. Saját kultúráközvetítő szerepének hangsúlyozása jól illeszkedik a Kazinczy Ferenc és gróf Széchenyi István által is képviselt mintakövető modernizációs¹⁰⁸ törekvések kontextusába. A magyar nemzeti kultúra Nyugat-Európaéhoz képest érzékelhető elmaradottságának tapasztalata a csinosodás/csiszoltóság/Bildung szükségességének felismerését hozta magával, és ennek előmozdításához Kis János kortársaihoz képest is figyelemreméltó fordításokkal és adaptációkkal járult hozzá, mint például Blair- vagy Robertson-fordításai, illetve számos antik auktor magyar nyelvre való átültetése. Kiterjedt irodalmi és tudományos munkásságának fényében egyáltalán nem meglepő tehát, hogy Széchenyi már az Akadémia létrehozását előkészítő bizottságba is meghívta őt, kikérte véleményét a megválasztandó tagokkal kapcsolatban, és hogy az elsők között választották a megalakuló Magyar Tudós Társaság rendes tagjai közé. Intézményi pozíciója egyértelműen bizonyítja, hogy a reformkor politikai és kulturális elitje elismerte és megbecsülte Kis irodalmi és tudományos munkásságát, aki lehetőségeihez mérten haláláig igyekezett aktívan részt venni a tudós társaság tevékenységében, bár ebben időskori betegségei és hivatali teendői gyakran akadályozták. Rendes tagságáról való lemondását is fontolgatta, de miután Toldy Ferenc titoknok megnyugtatta, hogy neve továbbra is tisztelet tárgya, azon megfontolásból, hogy üzleti alapú kiadót nem találó munkáit a rendes tagságért kapott fizetésből saját költségen meg tudja jelentetni, haláláig megtartotta azt.¹⁰⁹

Kis János írói pályájára visszatekintve tudatában volt annak, hogy írói teljesítményének értékelését ő maga érdemben már nem tudja befolyásolni: „Írói érdemem megítélése másokat illet. Részemről itt csak azt nyilatkoztatom, hogy, ámbár némelly sötét óráimban a' tökélytől messze elmaradásom tudományos dolgozataim világra jöttét igen sajnáltatta velem; mindazáltal most életem estvéjén mindent meggondolva nem csak bánat nélkül, hanem jó kedvvel is nézek vissza írói pályámra.”¹¹⁰ Művei nem csak „ártatlan mulatságot” szereztek az olvasóközönségnek, hanem a közjó előmozdítását is szolgálták: az általa elhintett „hasznos mag” „nem

¹⁰⁸ A mintakövető modernizáció fogalmáról lásd CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 19.

¹⁰⁹ Lásd „Kis János Toldy Ferencnek, Sopron, 1843. július 10.”, in Kis János (1770–1846) szuperintendens, *Irodalmi és tudományos levelezése*, kiad. TÓTH Kálmán, 467. lev., 231–232 (Budapest: Ludovika Egyetemi Kiadó, 2021); „Kis János Toldy Ferencnek, Sopron, 1844. május 10.”, in *uo.*, 472. lev., 236; „Toldy Ferenc Kis Jánosnak, h. n., 1844. május 16.”, in *uo.*, 474. lev., 237–238; Kis János Toldy Ferencnek, Sopron, 1844. május 19.”, in *uo.*, 475. lev., 238–240.

¹¹⁰ Kis, *Emlékezései...*, (1846), 204.

maradott egészen gyümölcsözés nélkül”, valamint „sok nemes és jeles lelkek” jóindulatát és barátságát is megnyerte általuk, melynek „kedves emlékezete” maradandó élmények forrásává vált számára.¹¹¹ Az írói pályájára visszatekintő rész végén saját önértékelésére reflektálva Montaigne-t idézi,¹¹² aki Arisztotelészre hivatkozva arról ír, hogy „az öndicsérés és az önalázás sokszor egyenlő kevélység gyermekei.”¹¹³ Ezen idézet és a kissé homályos végszó, melyben az emlékezés szabadságához való befogadói viszonyulásra utal,¹¹⁴ az antik és humanista retorikai konvenciókra és toposzokra utalva bizonytalanságban hagyják az olvasót azzal kapcsolatban, hogy Kis valójában hogyan is viszonyulhatott saját munkásságához. A szöveg szoros olvasása alapján megkockáztathatónak tűnik az állítás, hogy az *Emlékezések* lapjain kibontakozó ambivalens viszonyulás inkább a saját érdem öntudatos, de nem túlzó hangsúlyozása felé mozdul el.

7. A KELETKEZÉSTÖRTÉNET KÉRDŐJELEI

Az *Emlékezések* keletkezéstörténetének rekonstruálása a fennmaradt forrásanyag hiányos volta miatt számos nehézségbe ütközik. Az *Emlékezések* megírásával kapcsolatban leginkább Kis János Toldy Ferencsel folytatott levélváltására hagyatkozhatunk, melyet a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattárban őriznek. Kis Toldyhoz írt leveleinek többsége az M. Irod. Levelezés 4-r. 77. sz. jelzetű *Toldy F. levél tárczája* címet viselő anyagban található. Eredeti kéziratban csak Kis levelei maradtak fenn, Toldy levelei közül csak három fogalmazvány ismert, az elküldött levelek Kis János hagyatékával együtt, mely a család birtokában maradt, és nem került közgyűjteménybe, vagy megsemmisültek, vagy ismeretlen helyen lappanganak.

¹¹¹ Uo., 204.

¹¹² A Montaigne-idézet francia eredetije: „«Que ces œillades si fréquentes à leur ouvrage, tesmoignent que le cœur leur frissonne de son amour; et les rudoyements mesmes desdaigneux dequoy ils le battent, que ce ne sont que mignardises et affetteries d’une faveur maternelle;» suyvant Aristote, à qui et se priser et se mespriser naissent souvent de pareil air d’arrogance.” Michel de MONTAIGNE, *Essais*, Tome Quatrième, par Charles LOUANDRE (Paris: Charpentier, 1854), 254–255.

¹¹³ Kis, *Emlékezései...*, (1846), 205.

¹¹⁴ „Mert alkalmasint azon mentségemet sem mindenek veszik be, hogy nekem itt e’ részben több szabadsággal kelle bírnom mint egyebeknek, mivel világosan megmondottam, hogy magamról fogok írni, ‘s következőleg valamint egyéb cselekedeteimről, ugy írásimról is kellett emlékezmem.” Uo.

Kis János először 1842. június 11-én kelt levelében említi Toldynak, hogy önéletríáson dolgozik: „Ön biographiát írni már néhány hónapok előtt kezdettem, s már néhány iv készen van; de hogyan folytathatom s mire mehetek vele, azt csak az idő mutatja-meg.”¹¹⁵ A kontextus alapján (a verseinek Toldy által sajtó alá rendezett kiadásához készülő prolóógus után ír róla) feltételezhető, hogy Toldy biztatására kezdett hozzá autobiográfiájához, de saját belső motivációja is szerepet játszhatott ebben. 1842. augusztus 12-i levelében a szuperintendens már arról ír az Akadémia titoknokának, hogy *Emlékezései* nagyrészt elkészültek:

Emlékezéseimből 16–17 iv kéziratban készen van. Én azokat a Soproni estvékbe szándékoztam iktatni s azért irtam a programában, hogy talám eredeti darabot is foglalnak ezek magokban. A tervet terjedemesebben szabtam-ki, mint most szeretem. A szerint két, három vagy talám négy füzetet is adnának. A kész ívekben: otthoni 's más falusi életem, Soproni oskoláztatásom, albizálásom, akademiái tanulásom, Győri professorságom s nagy baráti predikátorságom vagynak foglalva. Ezután még kővágó Örsi, Nemes Dömölki, és Soproni predikátorságomnak, tovább egy füzetben írói pályámnak, és még egy füzetben Superintendensi hivatalomnak kellene következni. Mindenütt a történeti adatok mellé jegyzeteimet s ítéleteimet is szándékoznám tenni: De szándékomat véghez vihetem-e az igen kétséges; mert hivatalbeli foglalatosságim erőmet s kedvemet olly mértékben igénylik, hogy üres óráimban, minden foglalkozásban nagyon lassan és sokszor épen nem haladhatok, mindennap nagyobb mértékben tapasztalván, melly nagy akadály ezekre nézve az öregség. Azért sajnálom, hogy emlékezéseimnek olly széles tervet gondoltam-ki.¹¹⁶

Ezek a sorok bizonyítják, hogy 1842 késő nyarára Kis János már kidolgozta az *Emlékezések* szerkezeti felépítését, amelyet a későbbiekben is követett, és az első közlemény több mint kétharmada is elkészült ekkorra. Kis a levél tanúsága szerint annak is tudatában volt, hogy nagy terjedelmű ambiciózus vállalkozásának véghezvitelét öregsége és hivatali elfoglaltságai megnehezítik. Ezen aggályai később a harmadik közlemény esetében, mely befejezetlenül fél évszázadig kéziratban maradt, sajnos be is igazolódtak.

1842. szeptember 10-i levelében Kis János arra kérte Toldyt és pesti barátait, hogy nézzék át az elkészült kéziratot:

¹¹⁵ „Kis János Toldy Ferencnek, Sopron, 1842. június 11.”, in Kis, *Irodalmi...*, 451. lev., 205–206, 205.

¹¹⁶ „Kis János Toldy Ferencnek, Sopron, 1842. augusztus 12.”, in *uo.*, 455. lev., 217–219, 218.

Az Emlékezésekből az utolsó íveket ide zárom azzal a kéréssel, hogy azok adandó jó alkalommal vissza küldessenek, mert csak úgy vagynak mint lediktáltam 's még ezután lesznek másképp leírva. Az ezeket meg előző 12–15 iverk most iratnak le másodszer. Ha le lesznek írva, azon leszek, hogy jó alkalommal azokat is le küldhessem. Nagyon szeretném ha két három Pesti barátim e' munkát át néznék, 's hol változtatni való van azt tudomra adnák. Minthogy mind untalan félbe szakasztatom a' dictálásban a' külömben is kevés gond melly a' stylre fordíthatatik, természet szerint még több hiányt hágy. Irói pályámrol mind addig semmit sem szóllok mig még Dömölki és Soproni Predicátorságom le nem lesz rajzolva. Leg bövebb voltam gyermekkoromi 's ifjuságomi neveltetésemnél 's fiatal korombeli hivataloskodásomkor történt miveltetésemnél.¹¹⁷

Bár az említett pesti barátok pontos kiléte nem állapítható meg egyértelműen, de Toldy és a Kazinczy Kishez írt leveleit vele közösen kiadó Bajza József mindenképpen közöttük lehetett, és talán a „romantikus triász” harmadik tagja, Vörösmarty Mihály neve is szóba jöhet. Kis számára fontos lehetett, hogy ez a műve, mely egyértelműen megfelelt a romantikus eredetiségigény kívánalmának, nyelvi-stilisztikai szempontból is méltó formában kerülhessen a közönség elé. A másoknak diktált kéziratos szövegben minden bizonnyal számos helyesírási és stilisztikai hiba lehetett, hiszen az ortográfia a lejegyzőé volt, és a levél tanúsága szerint a körülmények sem lehettek teljes ideálisak Kis számára az igényes fogalmazáshoz.

Toldy és Bajza minden bizonnyal ennek ellenére elismeréssel nyilatkozhattak az *Emlékezések* nekik megküldött részleteiről. Kishez ez ügyben intézett levelük nem maradt fenn, tartalmára Kis 1842. október 12-i leveléből következtethetünk, melyben a szuperintendens a következőket írta Toldynak:

Hogy emlékezéseim mutatványaival két olly ügyes bíráló megelégszik, az nagy öröömre szolgál. Ha a munka elkészülhet azon esetben szeretnék illyenektől a fogyatkozások iránt is itéletet hallani; csakhogy nem öröömest fárasztom a szükségesebb dolgokkal különben is igen elfoglaltakat. Egy nagy bajom a stylre nézve az, hogy nem tudom hol éljek az elbeszélésben perfectumokkal s hol imperfectumokkal. E részben semmi szabályt sem vagyok képes magamnak adni, csak bizonytalanságban ingadozok.¹¹⁸

¹¹⁷ „Kis János Toldy Ferencnek, Sopron, 1842. szeptember 10.”, in *uo.*, 458. lev., 221–223, 222.

¹¹⁸ „Kis János Toldy Ferencnek, Sopron, 1842. október 12.”, in *uo.*, 461. lev., 224–225, 225.

A stilisztikai tekintetben a különböző múlt idők elbeszélésbeli használatával kapcsolatos kérdés nem ekkor merült fel Kis számára először, hiszen már Aranka Györgytől is kért ezzel kapcsolatban tanácsokat.¹¹⁹ Mindennek háttérében a magyar nyelv múlt idejű igeidőrendszerében bekövetkező változások állhattak, hiszen a korábban négyféle múltidővel kifejezett jelentésárnyalatok egyre inkább határozószók és igekötők használatával kerültek kifejezésre. Kis kérdése annyiban is különösnek tűnhet a mai olvasó számára, hogy magyar anyanyelvűként és félévszázados írói munkássággal a háta mögött egy magyar stilisztikai kérdéssel kapcsolatban pont a nála nemcsak több mint három évtizeddel fiatalabb, ráadásul német anyanyelvű Toldy-Schedeltől kért tanácsot, akit levelezésük tanúsága szerint mind irodalmi, mind orvosi kérdésekben kiemelkedő kompetenciával rendelkező tekintélynek tarthatott.¹²⁰

Az *Emlékezések* Kis levelezésében legközelebb 1843. január 21-én kerülnek említésre:

Most nem a Titoknoknak, hanem Barátomnak írok. Emlékezéseimből az 1⁵⁶ Szakasz elkészült, 's akarmelly csekélység is az, még is szeretném, ha Te 's egyéb pesti barátim érkeznének azt megolvasni 's igazításaitokat 's egyéb észrevételeket velem közölni. E' végre küldöm azt itt hozzád, Boileau' ezen tanácsát követve 's annak tellyesítését kívánva:

Faites-vous des Amis prompts a' vous censurer
Qu'ils soient de vos écrits les confidens sinceres,
Et de tous vos defaux les zelés adversaires.

Mindent mit igazítandónak véltek, bizvást megigazíthattok, mindent mit a' szollásokban változtatandónak tartotok, akár a' szók' aláhuzása, akár a' helyek megkeresztelése által megjegyezhettek, minden gáncsolást szabadon tudtomra adhattok. Én mind ezt köszönettel fogom venni 's tanácsokat meggyőződésem szerint vagy követni vagy elmellőzni. – MegengedjeteK hogy e' kérésemmel fárasztlak; de hozzám közel senki sincs, kihez e' részben bizodalمام volna; de távol sincs kihez ugy folyamodhatnám, mint hozzátok.

A' kéziratot átnézés után is tarcsd magadnál addig, míg a' visszaküldésre biztos alkalom vagy neked nem adja magát elő vagy általam nem adatik tudtomra.

Most az írói pályámat tárgyzó emlékezések vagynak munkába; azok után következének ha környülményeim engedendnék a' Superintendensi hivatalt tárgyzók. Hogy képem köztetszést nyert azon örülök. Itt is mindenek jól etaláltnak tartanak. – Életrajzom visszaküldött szakaszát vettem, 's az egész átnézetése véget a' többihez ismét visszakapcsolom.¹²¹

¹¹⁹ „Kis János Aranka Györgynek, Nagy-Baráti, 1797. augusztus 25.”, in *uo.*, 13. lev., 24–25.

¹²⁰ Lásd „Kis János Toldy Ferencnek, Sopron, 1842. szeptember 10.”, in *uo.*, 458. lev., 221–223.

¹²¹ „Kis János Toldy Ferencnek, Sopron, 1843. január 21.”, in *uo.*, 463. lev., 228–229.

Kis beszámol Toldynak az első közlemény elkészültéről, és megkéri annak alapos átnézésére és javítására, a végső döntést azonban minden esetben (természetes módon, hiszen az ő autobiografikus szövegéről van szó) magának tartotta fenn, mely bizonyítja, hogy az *Emlékezések* életében megjelent első két közleményének szövege az *ultima manus* elve alapján Kis által autorizált szövegváltozatnak tekinthető. Mivel az első két közlemény kézírata nem maradt fenn, ezért a későbbi kiadások alapszövegének is az első kiadás tekintendő.

1843. március 13-án kelt levelében az átnézett kézirat visszaküldésével kapcsolatban ír Toldynak: „Ha Emlékezéseim már Pesten nem kellene, azokat ezen rendeim vivője N. T. Perlaky Senior Ur, egy lángoló tűzű Magyar, magával elhozza”,¹²² a kézirat azonban még egy hónappal később sem érkezett vissza hozzá, hiszen 1843. április 10-én a következőket írta Toldynak: „Perlaky Senior ur azt írja, hogy Uraságod emlékezéseim kéziratát hozzám juttatás végett valakire bízta. Én e kéziratot még nem kaptam-meg.”¹²³ Az 1843. július 10-én kelt levélből megtudhatjuk, hogy még három hónap elteltével sem kapta vissza a kéziratot: „Az emlékezéseket még nem kaptam vissza; de azok kár nélkül késhetnek.”¹²⁴ Legközelebb a következő év kora tavaszáról maradt fenn említés az *Emlékezésekkel* kapcsolatban: Kis János 1844. március 15-én fordult újra Toldyhoz a mű kiadásával kapcsolatban:

Félve alkalmatlankodom levelemmel; mert dolgai sokasága tudva van előttem; de egy szándékomat nagyon kívánom végre hajtani, s nem esmerek senkit, ki e részben ügyesebb segítóm lehetne, s ki bizodalom szerint a segítségre zivesebb és hajlandóbb volna, mint barátom Uram. Három kötetet (egyenként 18–21 ivet) teendő emlékezéseim már nagyrészt készen vannak, s különösen az első kötet letisztázva várja a censurát, és sajtót. Arra kérem baráti bizodalommal barátom Uramat, sziveskedjék valakit szerezni, ki ezen munkámat akármi csekély honorariumért a maga költségén kinyomassa. Gondolatom szerint legjobb lenne azt három egymásnélkül is árultatható kötetekben illy cimek alatt kiadni: I Superintendens Kis János neveltetését, albizálását, professorságát és predikátorságát tárgyozó emlékezések. Maga által feljegyezve. II Sup. Kis János írói pályáját tárgyozó emlékezések. III Kis János superintendensi hivatalát tárgyozó emlékezések. Ha a kötetek egyenként árultathatnak, talán több vevők találkoznak; kivált superintendensi hivatalom leírását a protestans predikátorok reménylem érdekesnek fogják tartani; s ha külön juthatnak hozzá, könnyebben

¹²² „Kis János Toldy Ferencnek, Sopron, 1843. március 13.”, in *uo.*, 464. lev., 230.

¹²³ „Kis János Toldy Ferencnek, Sopron, 1843. április 10.”, in *uo.*, 465. lev., 230–231, 230.

¹²⁴ „Kis János Toldy Ferencnek, Sopron, 1843. július 10.”, in *uo.*, 466. lev., 231.

s többen megvehetik. – Minthogy az első kötet nagy rész[ze] barátom Uramnál van, abból ha szintén tisztázatlan is, a kinyomatni akaró megnézheti, vagy megnézetheti hasznot reménylhet-e, vagy kártól félhet a kinyomatás esetében. – Ha saját költségén kiadó találkozik, s erről tudósítatom: az első biztos alkalommal el fogom az első kötet kéziratát barátom Uramhoz küldeni. – Egyébiránt ha barátom Uram a kiadóval együtt mind a három kötetet árulni tanácsosabbnak tartanak, nekem az ellen sem lenne kifogásom; mert a második és harmadik kötetet is egy pár hónap múlva tisztázva leküldhetni reménylem. – Bocsánatot kérek alkalmatlankodásomért; s kéresem tellyesedésének bizonyosságul veszem, ha említett szándékom akár sikerülése akár nem sikerülése felől barátom Uram tudósítani sziveskedendik.¹²⁵

A levélből megtudhatjuk, hogy 1844 márciusában már összeállt az *Emlékezések* végleges szerkezete, és Kis a második és harmadik közleményeken dolgozott. A kiadással kapcsolatos üzleti szempontok is ekkor merülnek fel először konkrét formában, ebben is számított Toldy baráti segítségére.

Mivel az Akadémia titoknoka egy hónap múltán sem reagált Kis ezen kérésére, 1844. április 18-án szükségesnek érezte rákérdezni erre, ami egyértelmű jele annak, hogy a szuperintendens szívén viselte *Emlékezései* megjelentetését: „Egy uttal baráti bizodalommal kérem Uraságotat, sziveskedjék egy pár rendel megírni, vette-e azon leveletem, mellyben ez előtt néhány héttel arra kértem Uraságotat, hogy méltóztatnék próbát tenni, találkoznék-e valamely könyváros, ki csekély becsületdíjért emlékezéseimet a maga költségén kiadná.”¹²⁶ 1844. május 10-én az Akadémia titoknokához intézett hivatalos levelében *Emlékezéseinek* készülő második és harmadik közleményére is utalt annak bizonyosságaként, hogy továbbra is aktívan műveli a *litterae* értelmében vett „tudományokat”: „Hogy a’ tudományokkal még mindeddig nem szüntem-meg öregségi erőtlenségem dacára is társalkodni, annak bizonyosságul az 1845re készitendő Névkönyvben Svetonius fordítása a’ Soproni Estvék’ 5^{dik} füzete ’s az Emlékezések 2^{dik} és 3^{dik} darabjai szolgálhatnak.”¹²⁷

Ugyanaznapi keltezésű baráti levelében 1844. május 10-én a következőket olvashatjuk:

¹²⁵ „Kis János Toldy Ferencnek, Sopron, 1844. március 15.”, in *uo.*, 470. lev., 234–235.

¹²⁶ „Kis János Toldy Ferencnek, Sopron, 1844. április 18.”, in *uo.*, 471. lev., 235–236, 235.

¹²⁷ „Kis János Toldy Ferencnek, Sopron, 1844. május 10.”, in *uo.*, 472. lev., 236.

Vegye szives köszönetemet azon szivességéért mellyel Emlékezéseim' kinyomataása végett annyit fáradozott. A' kinyomatást semmi sem sietteti; sőt az a' környülmény, hogy a' kéziratot jobban átnézhetem 's talám jobbitgathatom, javasolja is. E' munkám' sorsát is Barátom Uramra bízom. Ha míg élek világra jöhet, Barátom Uram által kívánom világra jövését akármikor is eszközöltetni. Ha a' munka életemben világra nem jöhet: azon esetben fiaim rendelkezhetnek iránta.¹²⁸

Ezek szerint ekkor már megkapta Toldy azon levelét, melyben beszámolt neki az *Emlékezések* üzleti alapú kiadásával kapcsolatos eredménytelen próbálkozásairól. Kis ekkor, úgy tűnik, sztoikus nyugalommal és némi rezignációval reagált ezen hírre, hiszen itt arról írt Toldynak, hogy nem tartja sürgősnek az *Emlékezések* megjelentetését, és mindenképpen Toldy által szeretné azt kiadásra előkészítve látni, halála esetére pedig fiaira bízva a kézirat feletti rendelkezést.

Toldy Ferenc válaszában fennmaradt fogalmazványa szerint 1844. május 16-án válaszolt Kis Jánosnak:

Bár ne lenne része ez elhatározásban a Memoirok esetének. Nem mondhatom mennyire fájt nekem, hogy egy Kis munkájával, 's munkával, millyet én szeretek benne, mintegy házról házra kelle, és siker nélkül, vándorolnom. Én ugyan, úgy hiszem kitkit meggyőztem annak becséről; de reménylhető keletéről – magam sem vagyok eléggé meggyőződve: s ennek nem a szerző, nem a munka tárgya v. feltehető becse, hanem a kor oka. Bennünket az nyugtasson meg, hogy a kor változik, de a munka megmarad, 's érdeke az idővel nem fogy hanem nevededik. De az én ohajtásom az vala, hogy Ngd lássa azt a közöns. kezében, lássa eredetiével együve állítva!¹²⁹

Toldy itt az *Emlékezések* sikertelen üzleti alapú megjelentetési kísérleteivel is kapcsolatba hozza Kis János már korábban említett lemondási szándékát akadémiái rendes tagságáról, melyet azonban végül mégis haláláig megtartott. Toldy a korról magyarázza, hogy egy kiadó sem tartotta jövedelmező vállalkozásnak az *Emlékezések* saját költségén történő kiadását, szerinte a munka értékét ez nem befolyásolhatja, sőt forrásértéke az utókor számára még becsesebbé fogja azt tenni, és továbbra sem mond le teljesen a megjelentetés lehetőségéről.

Válaszában Kis János 1844. május 19-én még mindig az előző levelében megfogalmazott sztoikus álláspontot képviselte:

¹²⁸ „Kis János Toldy Ferencnek, Sopron, 1844. május 10.”, in *uo.*, 473. lev., 237.

¹²⁹ „Toldy Ferenc Kis Jánosnak, h. n., 1844. május 16.”, in *uo.*, 474. lev., 237–238, 238.

Emlékezéseim sorsa sem szomorít, legkevesebbé sem. Jól esmerem korunkban literaturánk állapotját; s épen nem csudálom, hogy az ilyen munka saját költségén kiadót nehezen, vagy épen nem talál. De nincs is okom a kiadatással sietni; mert a Berzsenyi összes művei kiadóját, s talán még mást is Kazinczy védelmezésével kétségkívül magamra megharagítanám, mit eltávoztatni legalább nem veszteség. Emlékezéseim tehát ha jöhetnek jöjenek napfényre akkor mikor lehet; s bár sohase jöhessenek is, az az én nyugalمامat legkevesebbé sem szaksztja félben.¹³⁰

A Döbrentei Gáborral való ellentét a Berzsenyi-kiadás előszavában kifejtett, Kazinczyra nézve erősen dehonesztáló megállapítások Kis általi megcáfolására vezethető vissza, mely az *Emlékezések* második közleménye harmadik részének végén olvasható. Kis baráti kötelességének tekintette, hogy Kazinczy halála után válaszoljon az ellene felhozott, a széphalmi mester halála után több mint egy évtizeddel később megfogalmazott vádakra.¹³¹ Döbrenteiről egyébként Kis korábbi barátságukat felidézve elismerően ír az *Emlékezésekben*,¹³² és kapcsolatuk későbbi elhidegülésére is prudens módon csak finoman utal.¹³³

A fordulat három hónappal később következett be. 1844. augusztus 11-én már az *Emlékezések* Sopronban történő saját költségű kinyomtatásáról számol be Toldynak: „Emlékezéseim iránt arra határoztam magamat, hogy azokat saját költségemen kinyomassam; ’s az első kötet már a’ héten sajtó alá is adatott. Ha szintén tartanom lehet is attól, hogy költségemet be nem veszem; legalább jelét adom annak, hogy mint tagja a’ magyar tudós társaságnak a’ magyar irodalom számára valamit tenni igyekezem.”¹³⁴ Azt, hogy valójában milyen tényezők játszottak közre Kis ezen döntésében, egyéb források híján pontosan nem tudhatjuk. Annyi bizonyosnak tűnik, hogy a korábbi sztoikus hozzáállást itt felülírta a kötelesség- és felelősségtudat, az anyagi értelemben vett megtérülés háttérbe szorult a nemzeti kultúra műveléséhez való hozzájárulás, és az általa képviselt nemzedéki emlékezet és kulturális identitás továbbhagyományozásának igényével szemben.

Mindezt alátámaszthatja, hogy levelezése alapján Kis fontosnak tartotta a kiadott *Emlékezések* példányainak terjesztését, és ebben egyáltalában nem csak anyagi szempontok motiválhatták. A már megjelent első közlemény terjesztéséről Kis

¹³⁰ „Kis János Toldy Ferencnek, Sopron, 1844. május 19.”, in *uo.*, 475. lev., 238–240, 239.

¹³¹ Kis, *Emlékezései...*, (1846), 91–98.

¹³² *Uo.*, 110–111.

¹³³ *Uo.*, 97–98.

¹³⁴ „Kis János Toldy Ferencnek, Sopron, 1844. augusztus 11.”, in Kis, *Irodalmi...*, 479. lev., 242.

László Jónáshoz és Dregaly Dánielhez írott levelei tanúskodnak 1845 márciusából.¹³⁵ Toldynak és az Akadémiának is küldött belőle tiszteletpéldányokat.¹³⁶ Kisebbik fiának, az akkor pesti ügyvédként tevékenykedő ifj. Kis Jánosnak írta 1845. március 23-án: „Emlékezéseim első Közleményének Pestre menendő példányai a cigaróval együtt már bevannak pakolva, csak azt várják hogy a Dunán a gőzhajó járhasson.”¹³⁷ 1845. március 26-án Dessewffy Emil grófhhoz intézett levelében minden bizonnyal szintén *Emlékezései* első közleményére utal, amikor „az itt menő példánnyal” kedveskedik a grófnak, és kéri, hogy „az ide mellékelt jelentést”, melynek szövege nem maradt fenn, iktassa be „a vezérlete alatt kijövő Buda–Pesti Hiradóba”.¹³⁸ Az itt említett jelentés az *Emlékezések* megjelenésével és a példányok terjesztésével kapcsolatos reklám célú híradás volt, mely valóban megjelent a Budapesti Hiradó 1846. április 20-i (167.) számában a 268. oldalon.

Utolsó ismert levelében, melyet 1845. július 29-én írt Toldyhoz, Kis János szintén utal *Emlékezéseinek* első közleményére, mint amelyet az Akadémia tagjainak „magányos munkálatai között” a következő évre szóló *Névkönyv*ben „Emlékezések Kis János életéből. Első közlemény. Sopron 1845.” címen megemlíthetőnek tart a *Soproni Estvék* negyedik és ötödik füzetével együtt.¹³⁹ A második közlemény 1846-os megjelentetésével kapcsolatban a levelezésben nem található utalás, de mivel Kis 1846 elején már nagybeteg volt, és február 19-én meghalt, már módja se lehetett a kiadás állásának nyomon követésére, és az Toldy Ferenc szerint már csak a szerző halála után jelent meg.¹⁴⁰

¹³⁵ Lásd „Kis János Dregaly Dánielnek, Sopron, 1845. március 15.”, in *uo.*, 492. lev., 254; „Kis János László Jónásnak, h. n., 1845. március”, in *uo.*, 493. lev., 255.

¹³⁶ Lásd „Kis János Toldy Ferencnek, Sopron, 1845. március 21.”, in *uo.*, 494. lev., 255.

¹³⁷ „Kis János ifj. Kis Jánosnak, Sopron, 1845. március 23.”, in *uo.*, 496. lev., 256–257, 256.

¹³⁸ „Kis János gróf Dessewffy Emilnek, Sopron, 1845. március 26.”, in *uo.*, 497. lev., 257.

¹³⁹ „Kis János Toldy Ferencnek, Sopron, 1845. július 29.”, in *uo.*, 498. lev., 258.

¹⁴⁰ TOLDY Ferenc, *Magyar államférfiak és írók: Életrajzi emlékek Toldy Ferencről*, Második kötet, Toldy Ferenc összegyűjtött munkái 2 (Pest: Ráth Mór, 1868), 250.

8. ÖSSZEGZÉS:

KIS JÁNOS EMLÉKEZÉSEI MINT PERFORMATÍV BESZÉDAKTUS

Kis János *Emlékezéseiben* egy olyan nemzedéki emlékezet és kulturális identitás hordozójaként szólal meg, melyhez hasonló a megírás idejében (1842) rajta kívül már nagyon kevesen képviseltek. Ezért is tekinthető megalapozottnak a feltételezés, hogy miután Toldy Ferencnek nem sikerült üzleti alapú kiadót találnia a mű kiadásához, Kis azért dönthetett a Sopronban történő saját költségén való kinyomtatás mellett, mert *Emlékezései* közzétételével célja volt, cselekedni akart. Idős korából és romló egészségi állapotából kifolyólag nem akarta elmulasztani a lehetőséget arra, hogy a megváltozott irodalmi és a változásban lévő társadalmi-politikai helyzetben kísérletet tegyen a kulturális identitása által hordozott igazság megszólaltatására, mivel fontos tanulságok hordozójának tekintette azt a következő nemzedékek szempontjából.

Az irodalmi munkásságát meghatározó esztétikai elvek, melyek legnagyobb hatású képviselője Kazinczy volt, a nemzeti nyelvű irodalom alakulástörténetének szempontjából megkerülhetetlen állomását jelentették a magyar irodalom Horváth János-i értelemben vett „fejlődéstörténetének”,¹⁴¹ előkészítve az utat a magyar romantika eredetiségelven alapuló világirodalmi rangú teljesítményei felé, melyek nem jöhettek volna létre a nyelvi-poétikai előfeltételeiket megteremtő előzmények nélkül. Az írói pályáját bemutató második közlemény ezen folyamatok fontosságára mutat rá, fenntartva képviselőik emlékezetét. Az *Emlékezésekben* megfogalmazódó politikai értékrend pedig a fennálló uralmi struktúrákat tiszteletben tartó, de azokon belül a prudencia / frónésisz / józan okosság (gyakorlati bölcsesség) erényének gyakorlásán keresztül elérhető minél nagyobb mozgástér kialakítására irányul, a közösség érdekében, melybe a család, a gyülekezet, az egyházkerület, az evangélikus egyház, illetve a magyar nemzet és az európai kultúra szolgálata egyaránt integrálható. Politikai értelemben az érett Kis János egyértelműen konzervatív nézeteket képvisel, a forradalmi változások iránti ifjúkori lelkesedése, mely azonban soha nem jutott el a konkrét politikai cselekvés igényléséig, mint Kazinczy esetében, fokozatosan átadta a helyet a radikális változásokkal szembeni óvatosságnak, a fennálló rend védelmének és a keresztény értékrenden

¹⁴¹ HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976).

alapuló közboldogság előmozdítására irányuló törekvésnek.¹⁴² A közjó alapfeltétele pedig abban rejlik, ha nemcsak az alsóbb társadalmi rétegek, hanem a földi hatalom birtokosai is követik a krisztusi tanokat, mert önmagában az erőszak nem elegendő hatalmuk fenntartásához. Széchenyivel való levelezéséből egyértelműen kiderül, hogy Kis nézetei nem reakciók, a *Hitelről* és a *Világról* a legnagyobb elismeréssel szól, magáénak érezve a gróf által képviselt eszméket. A fennálló rend védelme egyáltalában nem zárja ki nála a józan észet és a krisztusi felebaráti szereteten alapuló, a nyugati minták fényében elkerülhetetlennek tűnő, de a szükséges prudenciával keresztülvitt társadalmi reformot.

A Kis János által *Emlékezései* közzétételével végrehajtott performatív beszédaktus¹⁴³ az egymással is összefüggésben lévő irodalmi-esztétikai és társadalmi-politikai gondolatok érvényességének egy életpálya tanulságai által alátámasztott kimondása, a diszkurzív térbe való behelyezése, az általa képviselt igazság közvetítése a jövő nemzedékek számára, nem a kizárólagosság igényével, hanem az értékörzés szándékával.

¹⁴² Kis fiatalkori gondolkodásával kapcsolatban lásd VADERNA Gábor, *A költészet születése: A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben* (Budapest: Universitas Kiadó, 2017), 329–344.

¹⁴³ A nyelvi eszközökkel végrehajtott cselekvésre vonatkozó fogalmat itt annak eredeti John L. Austin-féle jelentésénél tágabb értelemben használom. Vö. John L. AUSTIN, *Tetten ért szavak: A Harvard Egyetemen 1955-ben tartott William James előadások*, ford. PLÉH Csaba, Hermész Könyvek (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990).